

ГЛАВА XII

ПОСЛЕДЊЕ БОРБЕ

ОСЛОБОЂЕЊЕ АРАНЂЕЛОВЦА

Почетком септембра јединице Народноослободилачке војске започеле су одлучне борбе за коначно ослобођење Србије. Први пролетерски корпус надирао је преко Маљена и Сувобора према Ваљево и Колубари. Преко Повлена и Медведника 12. корпус се пробијао према Јадру, а са југа су простор око Ибра, Нишаве, Тимока и Мораве чистиле српске дивизије груписане у два корпуса. Половином септембра Оперативна група дивизија избила је у реон Рудника а окоро истовремено су јединице 14. корпуса стигле на истоку до пожаревачког округа. Совјетске трупе већ су се у то време налазиле на граници према Румунији, очекујући дозволу Националног комитета и Врховног штаба НОВ за прелазак на територију Југославије ради садејства и проширења операција са југа према немачким трупама у Мађарској.

После капитулације фашистичких трупа у Румунији, ослобођена је 9. септембра и Бугарска. Али док се на фронтима осипала фашистичка оружана сила, немачке трупе су се још увек грчевито држале у централној Србији. Оне су настојале да по сваку цену одбране комуникацију Београд — југ и заштите ужурбано повлачење својих трупа са Балкана. У ту сврху употребљене су и јединице љотићеваца, недићеваца и четника, којима су предате нове количине оружја, муниције и опреме. Све ове групације сарадника окупатора рачунале су на „искрцавање Американаца" и на сукоб међу савезницима антихитлеровске коалиције у Југославији. То би за њих била нова прилика да немачко наоружање замене за оружје западних савезника па да под њиховом заштитом преузму власт у земљи. Почетком септембра је у том духу дошло у Прањанима до састанка Драже Михаиловића, делегата немачког заповедника за Србију Штрекера и Аћимовића, коме је присуствовао и шеф Америчке војне мисије код четника Мак Даул. Брзо напредовање јединица Народноослободилачке војске порушило је све ове планове. „Општа четничка мобилизација" која је почетком септембра проглашена у целој централној Србији до-

живела је већ на самом почетку потпун неуспех у крагујевачком и младеновачком округу. Убрзо су се почели нагло осипати четнички корпуси и у другим крајевима. Њихове команде имале су муке да покупе оружје од народа. Па ипак, непријатељске снаге на овом простору биле су још увек веома снажне.

Борбе за ослобођење централне Србије почеле су крајем септембра ослобођењем Аранђеловца.

А

Поражени више пута у августовским борбама од Друге шумадијске бригаде, четници су се у крагујевачком округу држали још увек чврсто око Опленца и Рудника. На територији орашачког и колубарског среза, по оиласку у градове, они су се ограничили углавном на повремена краћа крстарења по селима, па су народноослободилачки одбори, ослобођени четничког притиска, све више преузимали власт. Са свих страна почеле су да пристижу групе нових бораца. Док се Друга шумадијска бригада налазила у младеновачком округу, око групе бораца остављених при Окружном комитету КПЈ за Крагујевац окупило се преко 50 наоружаних и нешто ненаоружаних омладинаца. Окружни комитет је тада одлучио да се од њих формирају две чете Шумадијског партизанског одреда. Нови борци су, међутим, свакодневно придлазили. Само у једној групи из Велике Иванче дошло је у партизане стотинак омладинаца. Отуда је одреду као најважнији задатак одређено да их прихвати и пребације у бригаду.

Предвиђајући ускоро дејство јединица НОВ у правцу централне Србије, Главни штаб НОВ и ПО Србије упутио је крајем августа са Радана као курира Оливеру Сучић Лелу да успостави везу са партизанским јединицама на том подручју. Обучена у грађанско одело, са лажним документима, она је допUTOвала возом. Преко Лепосаве Минић из Бање, коју је познавала из претходне године као борац Прве шумадијске бригаде, она је уопоставила везу са Крагујевачким окружним комитетом.

Вест о скором сусрету са јединицама Народноослободилачке војске, поред све будности, није се могла еакрити. Она се брзо проширила од једне до друге партизанске јединице у Шумадији и Космају. Та вест је давала још више полета борцима, који су тих дана преносили борбу и на она подручја на којима су четници терором успели да се учврсте.

Ради разматрања новонастале ситуације и доношења закључака у вези са даљим јачањем народноослободилачке

борбе у округу, ОК КПЈ је почетком септембра организовао окружно партијско саветовање. На саветовању којим је руководио Душан Петровић Шане темељно је размотрена политичка ситуација, стање војних јединица и организација у округу. Истакнуто је као неодложно јачање организација на терену и вођење борби против нових покушаја четника да спроведу присилну мобилизацију. Посебно је указано на задатке у вези са јачањем војних јединица, са придобијањем нових бораца за одлазак у партизане и са одлучнијим задавањем ударца непријатељу од стране бригаде и одреда. На повратку из младеновачког округа, Друга шумадијска бригада је, заједно са Коомајским партизанским одредом, водила борбу са жандармима СДС код Ропочева. Прогонећи разбијене жандарме, партизани су ушли у Сопот, одакле је бригада исте ноћи наставила покрет према Аранђеловцу.

Петог септембра Друга шумадијска бригада и Шумадијски одред су по налогу ОК КПЈ за Крагујевац извршили напад на Аранђеловац. Сем наносења ударца непријатељу, требало је да акција политички одјекне у народу и да убрза мобилизацију нових бораца са терена. Приликом напада бригаде варош је поред жандарма бранила и Орашачка четничка бригада под командом Љумовића. После борби око железничке станице, партизани су заузели цео град, изузимајући тврдо грађену жандармеријску станицу у којој су се забарикадирани жандарми СДС. Пошто су извршили конфискацију имовине неких петоколонаша, бригада и одред су се пред зору повукли из града и запосели положаје на Пресеку, очекујући реакцију непријатеља. Међутим, целог дана непријатељске јединице се нису усудиле да изађу из Аранђеловца. Оставивши обезбеђења на положају, Друга шумадијска бригада се сместила у Орашцу. И даље су нови борци придлазили са свих страна. Док се бригада задржавала у Орашцу дошла јој је само из Београда група од стотину нових бораца. Сви су они били без оружја. Због тога је штаб бригаде одлучио да на интернационалном друму постави заседу бугарским и немачким трупама.

Управо тих дана је почело пребацивање неких четничких јединица из младеновачког према крагујевачком округу, где је требало да се прикључе јединицама које су већ биле груписане да би спречиле продирање јединица НОВ према Руднику. На другој страни, повлачењем делова Космајског корпуса према Тополи четници су покушали да спрече дезертирање оних које су успели да мобилишу. Тако су се у селу Марковцу, тих дана, нашле две бригаде овог четничког корпуса са комором. Уместо Немаца и Бугара, оне су код Белосаваца наишле на заседу Друге шумадијске бригаде. Пошто су пропустили једну групу коњаника, парти-

зани су сачекали главнину. Четници су били пијани. Певали су и говорили гласно. Цела ова гомила се у мраку наша под ватром заседе. Када је почела паљба, непријатељ није имао времена ни да покуша да пружи отпор. На друму је пронађено 100 мртвих четника а заробљено је 93. Међу изгинулим био је и већи број недићеваца, који су уочи борбе стигли из Београда са оружјем за четнике. Заплењено је 12 пушкомитраљеза, 2 тешка митраљеза, 100 пушака, 1400 метака у сандуцима. Знатну количину муниције и бомби покупили су борци од изгинулих и заробљених четника. Рањен је лакше и равногорски организатор и познати сарадник окупатора из младеновачког среза Јанко Бацак. Разбијени остаци четника побегли су у Аранђеловац. Заплењеним оружјем наоружани су нови борци који су тих дана стигли у бригаду. Сутрадан је у Копљарима од новоприсојних бораца и Ударне чете формиран Четврти батаљон Друге шумадијске бригаде.⁴⁴

Док се бригада налазила у Копљарима, жандарми и четници из Аранђеловца су се припремили за напад. Њихови стрељачки стројеви су се кретали према Пресеку, где је, обавештен о нападу, штаб бригаде већ био упутио два батаљона да поседну положаје. После неколико узастопних јуриша, претрпевши губитке, непријатељ је почео да бежи ка Аранђеловцу. Потучене жандарме и четнике партизани су гонили до саме вароши. У овој борби, тукући непријатеља из тешког митраљеза, јуначки је погинуо инжењерски поручник Црвене армије Коља, који је дошао у партизане бежећи из заробљеништва.

Ноћу између 15. и 16. септембра Друга шумадијска бригада је по налогу ОК КПЈ за Крагујевац кренула према Руднику у сусрет јединицама НОВ. Али и после њеног одласка непријатељ није смео да изађе из града. По селима је већ легално деловала народна власт. Позадинске десетине из Даросаве, Врбице и Орашца пушкарале су се ноћу са жандармима и четницима на територији Аранђеловца, што је код ових створило утисак да је варош опкољена.

Крећући се у сусрет јединицама које су 15. септембра од штаба Пете крајишке народноослободилачке дивизије добиле наредбу да наступе према Шумадији, Друга шумадијска бригада је уз пут разгонила четничке јединице које се нису усуђивале да прихвате борбу. Бригада је тих дана била онажна јединица од преко 700 бораца. Претходнице Пете крајишке дивизије Шумадинци су срили у реону Рудника и заједно са њима продужили борбу против непријатељских јединица на овом подручју. Седамнаестог септембра

⁴⁴ За команданта батаљона је постављен Света Андрић а за полиичког комесара Аца Лупшић.

4. крајишка бригада се изнад Белановице сукобила са 600 четника Рудничког равногорског корпуса. Потучени непријатељ се повукао према Шутцима, а Крајишници су ушли у Белановицу. У тој борби заробљено је 15 четника, младића, новомобилисаних, који су се одмах јавили у партизане. На положајима је нађено 48 погинулих. Заплењен је један авионски митраљез са 200 метака, 70 граната од противавионског топа, 37 пушака са 200 метака, 1 кола са 2 коња, 70 килограма дувана у листу. Партизани у овој борби нису имали губитака.⁴⁵ Осамнаестог септембра Прва крајишка ударна бригада разјурила је четнике код Козеља. Предало се 104 четника и заплењена су 3 холандска митраљеза, 30 пушака и нешто муниције.⁴⁶

Као претходница овим јединицама НОВ, Друга шумадијска бригада се кретала према Аранђеловцу. Приближаваће јединица НОВ Аранђеловцу угрожавало је интернационални друм и пругу Београд—Ниш, којима су се још увек повлачиле немачке трупе из Грчке. Немачка команда је због тога упутила своје јединице у правцу Букуље и Венчаца. Крајишници и Шумадинци су се са њима сукобили недалеко од Аранђеловца и нанели им знатне губитке. Потучени Немци су побегли према Тополи. После борбе са немачком колоном, Шумадијска бригада и Шумадијски одред су продужили напад на Аранђеловац у садејству са 1. крајишком бригадом 5. дивизије НОВ. У борбама за ослобођење Аранђеловца у извештају штаба 5. крајишке дивизије НОВ пише између осталог:

„... На Венчацу и у с. Бањи разбијена је једна четничка јединица, док се на Букуљи није налазио нико. Око 11 часова једна немачка моторизована колона, јачине око 80 разних возила, стигла је из Аранђеловца до Капетанових Станова, а друга једна моторизована колона кренула је из Тополе за Д. Шаторњу. Намера Немаца била је да продру за Лајковац, а вероватно и да нас одбаце са сектора Белановице... Јаком ватром наших тешких оруђа и аутоматских оруђа Немци су били приморани да се у великом нереду и скоро бежећи повуку преко споредних друмова, не улазећи у Аранђеловац, према Тополи и интернационалном друму, остављајући моторна возила. Исто тако је одбијена и друга немачка колона и очишћен читав простор између с. Шаторња и с. Бања. И овде су Немци оставили један број својих моторних возила, мада су вршили неколико противнапада на наше јединице. Наше јединице на сек-

⁴⁵ Оригинал у ВИИ под бр. 36/1 к. 1040.

⁴⁹ Оригинал у ВИИ под бр. 516 к. 787.

тору Марковац такођер су дочекале две непријатељске моторизоване колоне, једну од правца Тополе, а другу од правца Аранђеловца, одакле су бежали недићевци и Немци са камионима. За време ових борби са немачким јединицама наше јединице већ су биле ушле у град. Тако је створена велика паника код непријатеља, а дејством са севера и североистока на град онемогућено је организовано повлачење четницима и недићевцима из града. Већ 19 до 19 часова наше јединице држале су читав град, без две зграде, где су били сабијени недићевци и четници. У току ноћи 19—20 ликвидирани су поједине групе непријатељске око града, а 20 у 9 часова заузета је жанд. станица у граду. Недићевци су из ове станице успели да се делом пробију и побегну. У 16 часова на једном месту минирана је зграда хотела „Шумадија“, где се налазило око 230 четника, а потом су наше јединице извршиле јуриш на зграду и освојиле је. Том приликом већина брадоња изгинула је. Резултат борби 19. IX. од 12 часова па до 20. IX. до 16 часова је следећи:

Немачки губици: мртвих нађено 138 са 4 официра. Уништено: 3 борна кола са топовима, 3 танкете, 1 моторизовани пољски топ 80 мм, 1 топ од 20 мм, 23 камиона, 4 луксузна аутомобила, 7 троколица, 1 мотоцикл. Оштећена двоја моторизована мунициона кола. Заплењено: 6 камиона, 4 мотоцикла, 2 радионичка кола, 1 санитарски аутомобил. Четнички губици: мртвих нађено 396, већином брадоња, а заробљено је 420. Међу убијеним има мањи број недићеваца. Заплењено: 4 „шарца“, 355 пушака, 5 стројница, 19 пиштоља, око 45.000 метака, 350 ручних бомби, 200 килограма експлозива, 1 противколски бацач, 3 кола ћебади, ранаца и других сличних ствари. Срушена је ћуприја од 20 метара код школе у Марковцу. У свим овим борбама ми смо имали 24 мртва и 63 рањена, од којих 19 теже. У борби 19 о.м. на сектору Венчац—Капетанови Станови учествовала је и XXI српска ударна бригада (II шумадиска)".

(Оригинал у архиви ВИИ бр. 11/3, к. 782 А)

Ослобођени Аранђеловац је постао прво седиште крагујевачког округа. У њему се сместио Окружни комитет Партије, Окружни народноослободилачки одбор и руководство осталих организација. Ту је формирана прва команда места у централној Србији.

После ослобођења Аранђеловца, јединице НОВ су се задржале на овом простору скоро месец дана припремајући одлучујуће ударце према Младеновцу и Београду. У оквиру ових припрема чишћени су остаци непријатеља на подручју западно од пруге Београд—Ниш. Да би заштитила комуни-

кације на овом правцу немачка команда је била присиљена да из Чачка упути 14. пук 7. СС дивизије „Принц Еуген”. Изненадним нападом, у којем су од Кнића учествовали и четници, непријатељ је успео 20. септембра да потисне 21. дивизију и заузме Горњи Милановац и Рудник. Мада су четници били разбијени а немачка колона претрпела знатне губитке, она је наставила покрет према Тополи. Водећи борбе са овом немачком јединицом, снаге Народноослободилачке војске су продужиле и даље дејства на комуникацијама.

Ноћу 20. септембра партизани су напали немачку колону на интернационалном друму код „Бацакове ћуприје”. Запаљена су три камиона натоварена бензином, у којима је изгорела немачка посада. Један батаљон је, прогонећи Немце, ушао у Тополу али се морао повући пред новом немачком моторизованом колоном. Око 14 часова 21. септембра разбијен је изнад Аранђеловца Раковићев четнички корпус који је покушао да се пробије према Белановици. Погинуло је 30 а заробљено 60 четника. Заплењено је 4 пушкомитраљеза, 1 лаки италијански бацач, 35 пушака и хиљаду метака. Увече истога дана на заеду код „Бацакове ћуприје” наишла су 4 немачка камиона које су партизани уништили. Погинуло је 9 немачких војника.⁴⁷ Немачке трупе у јачини од хиљаду војника покушавале су да противударом одбаце Пету дивизију и 21. српску бригаду од Аранђеловца. После осмочасовне борбе непријатељ је поражен и присиљен на повлачење. Пета дивизија је имала 10 рањеника, од којих 3 тежа а 21. српска бригада 6 рањеника. У другој половини септембра 21. српска бригада је нарасла на око 2.000 бораца.

Крајем септембра непријатељ је понова покушао да одбаци од комуникација Пету дивизију НОВ. За то је био употребљен 1. пук дивизије „Бранденбург” на пролазу из Грчке за Банат. Помогнути тенковима, два батаљона овог пука су 28. септембра продрла према Аранђеловцу. Тек после дводневне огорчене борбе они су успели да потисну Пету дивизију и уђу у град. Међутим, дивизија није обуставила дејства на комуникацијама и 2. октобра је понова узела Аранђеловац.

Јединице Народноослободилачке војске на сектору Аранђеловца, у садејству са 21. српском (шумадијском) бригадом, својим борбама у Шумадији представљале су ослонац и за Космајски партизански одред, који је прикупио нове борце и чистио од непријатеља територију источно од пруге Београд—Ниш. Поред координираних акција са осталим јединицама НОВ, Двадесет прва српска бригада и

Космајски одред деловали су још увек самостално. Двадесетог септембра Коча Поповић је као командант Главног штаба НОВ и ПО Србије упутио наређење Шумадијској бригади, Космајском и Шумадијском одреду у коме су, поред упознавања са општом ситуацијом, овим јединицама одређени задаци у предстојећим борбама. Између осталог, у њему је писало:

„... 1. — Примили смо ваше извештаје упућене овоме Штабу.

2. — Општа ситуација у Србији:

Под притиском наших јединица окупатор са његовим домаћим слугама био је присиљен да се повуче у веће гарнизоне и групише јаче снаге за одбрану истих.

У последње време наше јединице задале су четницима и недићевцима тешке губитке на свима секторима. Последњи догађаји у овету, укидање Врховне команде југословенске војске, долазак Црвене армије на наше границе појачали су већ раније насталу деморализацију у четничким редовима, па се они у задње време у великом броју предају нашим јединицама. Уопште узев, четници сада не претстављају никакву организовану снагу...

Наше јединице сада су у офанзиви на свима секторима. До сада смо заузеле следећа места: Вујановац, Врање, Владичин Хан, Сурдулицу, Љуберађу, Бабушницу, Пирот, Лебане, Куршумлију, Прокупље, Блаце, Брус, Александровац, Сокобању, Бољевац, Мајданпек и др. У Западној Србији: Ваљево, Осечина, Бајина Башта, Ариље, Равна Гора и др.

До сада смо формирали два корпуса и трећи је у формирању... Поред ових јединица постоји велики број одреда на секторима дејства свих наших јединица. Код Пирота и на Дунаву код Доњег Милановца наше јединице ухватиле су везу са деловима Црвене армије.

3. — У вези опште ситуације пред ваше јединице постављају се следећи задаци:

— Непосредно дејство на комуникације које користи окупатор.

— Разбијање четника и њихове власти, која је до сада постојала на том терену.

— Упостављање наше народне власти.

— Садејство нашим јединицама које оперишу на суседним секторима.

На сектору Суворор—Рудник оперишу јединице под командом генерал-лајтнанта Пека Дапчевића. На

сектор Посавине уокоро ће стићи наше јединице. Са овим јединицама треба што пре ухватити везу.

Јединице I Корпуса, као што вам је већ сигурно познато, оперишу на просторији Ваљево—Љиг. Уколико нисте ухватили везу са њима, одмах је успоставите и редовно одржавајте."

Поред већ изнетих задатака, поменутом наредбом је одређено да Шумадинци и Космајци наставе самостално дејство под непосредном командом Главног штаба, па су у том духу дата и општа упутства и задаци:

... „5. — Врло је важно да што пре појачате ваше јединице. Верујемо да постоје најбољи услови за то. Само напомињемо, да је потребно да се ново људство што пре прекали у борби и у том циљу треба појединим вашим батаљонима додељивати самосталније мање задатке. Иначе, због горе наведене ситуације треба избегавати нагомилавање јединица на ужем простору.

6. — По питању наоружања ваших јединица предузели смо потребне мере код савезника. Ми смо са њима већ уредили да Космајски одред на свом терену прима материјал, како за себе тако и за II Шумадиску бригаду и Шумадиски одред. Савезничке мисије код вас неће долазити пошто ћемо питање вашег снабдевања (решити) непосредно са шефовима савезничких мисија код нас, што ће и убрзати рад на овоме.

7. — Достављамо вам Уредбу о војним еудовима, с тим да је проучите и у духу ових одредаба организујете у оквиру вашмх јединица и према њиховим потребама ову службу. Пошто сте за сада самостални и не улазите у састав већих јединица треба да формирате засебно Судско веће.

8. — Приложено упутство за пријем материјала од савезника строго чувати. За сада, како смо горе навели, овај материјал примаће Космајски одред, који ће га равномерно и с обзиром на потребе делити II Шумадиској бригади и Шумадиском одреду. Када се организује примање материјала засебно, овај пут ће вам послужити за организовање пријема.

9. — Прилажемо вам препис Наредбе Врховног команданта о поступку са четницима који се после 15 септембра добровољно предају нашим јединицама" ... (Оригинал у архиви ВИИ под бр. 6/3, к. 181).

У време када је примљена ова наредба, одреди и бригаде у централној Србији, без придошлих јединица НОВ, већ су имали око 4.000 бораца.

Непосредно под Београдом, у младеновачком округу, почетком септембра налазиле су се још увек јаке непријатељске снаге. Штитећи своје трупе које су се повлачиле према северу, немачке команде су појачале своје јединице на комуникацији Београд—Југ. На обалама Дунава и по градовима на том подручју непријатељ се утврђивао за борбу са јединицама Црвене армије које су надирале према Балкану. Деморалисани четнички корпуси почели су се осипати на све стране. Пошто су обуставили мобилизацију, они су сада изненадним упадима у села покушавали да бар покупе оружје које су бежећи однели собом насилно мобилисани сељаци. Шихове јединице наилазиле су, међутим, на испражњена села. То се десило и 4. септембра када је Четврта космајска бригада „Горске гарде Њ.В. краља Петра II“ покушала да разоружа сељаке у космајском орезу. Штаб ове бригаде писао је штабу Четничког корпуса:

„... 10. о.м. у 10 часова наредио сам команданту Првог батаљона ове бригаде потпоручнику г. Светомиру Савићу да са батаљоном крене из села Парцана у село Губеревац и с. Лисовић ради прикупљања одређених војника из јединица и одузимања оружја које су ови собом однели приликом бекства из с. Шаторња. Командант поменутог батаљона доставио ми је следећи извештај: у с. Губеревац ушао сам по четама у стрељачким стројевима, блокирајући исто и претресајући. У овом претресу у селу је нађено свега (неколико) мушкараца и жена неспособних. Од одбеглих војника није нађен ни један, јер су сви са осталим грађанима села побегли у разним правцима још пре наиласка потписатог са батаљоном. Из разговора са једном особом у овом селу сазнао сам следеће: цело село је прешло комунистима, јер су они одржавали неколико конференција, седница на којима су саопштили: „Руси су дошли до Ниша, четници су пропали, ваш командант Света је погинуо од Титовог авиона итд.“ После ових седница и конференција почело је са провођењем комунистичке организације у селу, постављање њихових стража и осталог...

Командант овог села као и остали чланови равногорских управних власти побегли су и нису дошли на позив потписатог. Верујем да сви припадају и да су се прикључили комунистима. Слично стање изнето за Губеревац јесте и у селу Лисовићу. Од одбеглих војника из истог села пријавио се потписатом одмах по доласку у село Миливоје Пантић са свом спремом и оружјем. Комунистима је пришао, што је позитивно утвр-

ђено, Милорад Јанковић звани Аро, са собом је однео митраљез, сулундар и неколико пушака. Остали војници налазе се у бекству у селу и околини... 9. о.м. командант места Лисовића обријао се ошишао и рекао да иде два дана до с. Жаркова за неко оружје. Верујем да се и он прикључио комунистима јер се на мој позив није одазвао. Иста ситуација је са селима Стојником, Дучином, Бабама, Ропчевом, Парцанима, Ђуринцима и Поповићем" ...

(Оригинал у архиви ВИИ).

Отпор народа није био једина невоља за окупатора и његове сараднике. На проглас Врховног штаба којим су сви непријатељски војници позвани да напусте служење окупатору, почела су колебања и међу активним четницима и недићевцима. Команда Недићеве жандармерије из Смедерева затражила је преговоре са штабом Космајског одреда захтевајући да се њихов цео одред прикључи партизанима уз „признавање положаја етарешинама и гаранцију“ да нико од њих неће бити осуђен. Окружни комитет Партије и штаб одреда су одбили постављене услове. Захтевали су полагање оружја, гарантујући једино да ће у партизане бити примљени они који нису као петоколонаши извршили било какве злочине. Преговори су вођени у подунавском и јасеничком срезу, али док су они још били у току, у Селевцу се појавила Јасеничка четничка бригада. Недићевци су наједном почели да одуговлаче преговоре. Тако се Космајски одред са великим бројем ненаоружаних бораца нашао у тешкој ситуацији између жандарма и четника. Остављајући један батаљон као обезбеђење борцима без оружја, штаб одреда је 13. септембра брзим нападом разбио четнике у Селевцу. Јасеничка бригада је била потпуно поражена, погинуло је 20-так а 40 је заробљено. Многи активни четници су заробљени са упола обријаним брадама. Оне који су бежали нападали су уз пут и разоружавали партизански сарадници из Селевца. Том приликом заплена су 4 пушкомитраљеза, 120 пушака и већа количина опреме и муниције.

Разбијањем Јасеничке четничке бригаде, од непријатеља су били очишћени делови младеновачког, јасеничког и подунавског среза на простору који захватају пруге Београд—Ниш и Београд—Мала Крсна—Велика Плана. После пораза четника, недићевци су се предали прихватајући партизанске услове.

Половином септембра извршена је реорганизација Космајског партизанског одреда. Издвојен је један број бораца из одреда, па је од њих и од новопридошлих наоружаних бораца формирана у селу Друговцу Космајска бригада. Она је тада имала три батаљона која су укупно имала 1000 бо-

раца. Овој бригади прикључени су жандарми СДС из Смедерева а касније и неки делови једног батаљона Првог српског одреда који су се у Подунавље пребацили преко Баната:

Приликом ове реорганизације из Космајског одреда издвојено је 150 бораца, па је од њих и некадашњих бораца Пожаревачког партизанског одреда формиран батаљон који је упућен у пожаревачки округ да помогне чишћење овог краја од четника. Командант овог батаљона био је Риста Каровић Сима. Осамнаестог септембра батаљон је прешао Мораву и водећи борбе са четницима кренуо према Кучеву, којем су се приближавале и јединице 25. НО ударне дивизије.

У време ове реорганизације Космајски партизански одред је имао 350 а Космајска бригада 1.300 бораца.⁴⁸ Али оскудица у оружју ни тада још није била преброђена. Оно што су јединице заплениле од непријатеља било је недовољно, а савезнички авиони нису се појављивали, па је у Космајској бригади још увек било неколико стотина бораца без оружја. Због тога је на тражење штаба Космајског одреда у другој половини септембра стигла енглеска војна мисија са радио-станицом. Дуго узалудно ишчекивање је окончано 18. септембра када су најзад савезнички авиони код Влашке и Друговца бацили прве пошиљке оружја и муниције Космајском одреду. Ово оружје, као и добијена опрема, уступљена је углавном бригади. Мада количина није била велика, у оскудици, када су се нови борци јављали са свих страна, добијено оружје је представљало драгоцену помоћ.

Космајски партизански одред и Космајска бригада су током септембра вршили чишћење територија младеновачког округа од остатака четника. Немачке трупе и петоклонаши држали су још увек железничке комуникације и градове. Осамнаестог септембра Космајској бригади се предало 150 четника са оружјем. Сутрадан је она добила наредбом Главног штаба НОВ и ПО Србије званичан назив 22. српска бригада а бројала је тада око 2000 бораца. Са једним батаљоном 10. крајишке бригаде Пете дивизије НОВ 22. српска бригада водила је 29. и 30. септембра борбу са преосталим четничким јединицама на простору Бељина—Липовић—Бождаревац. У борби су разбијене Липовичка и Грочанска бригада Авалског четничког корпуса. Погинуло је 46 а заробљено 17 четника. У борби су из 22. српске бригаде погинула 2 а рањено је 6 бораца.

Крајем септембра на целој територији младеновачког округа народ се дизао на оружје. Док су једни у групама одлазили у партизане, други су разгонили остатке четника

⁴⁸ Према извештају игаба Пете народноослободилачке дивизије од 21. септембра — Оригинал у архиви ВИИ под бр. 10/3, к. 782 А.

и недићеваца. У Крњеву су омладинци 23. септембра разбили Докмановићеву четничку бригаду. Пошто одред није био у близини, Поморавско среско партијско руководство је од новопридошлих бораца из великоорашког среза формирало батаљон који се касније прикључио јединицама Народно-ослободилачке војске.

Тих дана из крагујевачког и младеновачког округа упућене су према Ваљеву групе делегата Уједињеног савеза антифашистичке омладине Југославије, Јединственог антифашистичког фронта и представници већ легално изабраних одбора народне власти. Требало је да се у ослобођеном Ваљеву одрже конгреси и скупштине ових организација. Покрајински комитет КПЈ за Србију још раније је предвиђао одржавање ових скупова на ослобођеној територији око Топлице и Јабланице. У вези са тим ПК је писао Душану Петровићу Шану да са делегатима и Другом шумадијском бригадом крене у том правцу. Како су се догађаји брзо развијали, одлука је касније промењена. Међутим, скупштина Србије и конгреси политичких организација нису одржавани ни у Ваљеву. Очекивање брзог ослобођења Београда доприносило је да се одлука још једном измени.

•к

После избијања оперативне групе дивизија — 1. пролетерског и 12. корпуса — у Шумадију и западну Србију, Врховни штаб је одлучио да се све ове јединице ставе под јединствену команду 1. пролетерског корпуса. Ова јединствена оперативна група је касније названа Првом армијском групом. Обједињавање јединица на овом простору било је условљено предстојећим офанзивним дејствима за ослобођење Шумадије и западне Србије. Требало је да оне поведу одлучне борбе за пресецање комуникације Београд—Краљево и да после спајања са Црвеном армијом крену у напад на Београд.

Пре спајања са јединицама Црвене армије и започињања заједничких операција, јединице НОВ које су се налазиле у Србији биле су концентрисане у три групе: Прва армијска група у западној Србији и Шумадији. Четрнаести корпус је дејствовао у источној Србији, у позадини непријатељских јединица које су се у долини Тимока припремале да се одупру јединицама Црвене армије. Он је тиме пресецао комуникације које из долине Тимока воде у долину Велике Мораве. У јужној Србији, према Нишу и Лесковцу, обезбеђујући долину Јужне Мораве од Скопља, деловао је 13. корпус. Као посебне групе дејствовале су 2. пролетерска дивизија и 32. дивизија 2. корпуса. Прва се налазила

јужно од Крушевца оријентисана на комуникацију Краљево—Сталаћ—Ниш а друга на Златибору одакле је била усмерена на комуникацију Вишеград—Ужице.

Насупрот овим јединицама, многобројним партизанским одредима који су се обнављали широм Србије и новоформираним јединицама НОВ Србије, стојала је непријатељска армијска група „Србија“, у чији су састав ушле све окупаторске и квинслишке снаге које су се ту затекле. Њихова главнина била је концентрисана у источној Србији и Банату са задатком да спречи продор Црвене армије и онемогући њено садејство са јединицама Народноослободилачке војске. Знатне снаге су биле издвојене и за заштиту комуникације у долинама Западне, Јужне, Велике Мораве и Ибра, као и за обезбеђење Београда. Требало је да оне омогуће снабдевање и брзо маневрисање јединица армијске групе „Србија“ а такође и да обезбеде пролаз за повлачење групе армија „Е“ из Грчке.

ОБНАВЉАЊЕ ПОЖАРЕВАЧКОГ ПАРТИЗАНСКОГ ОДРЕДА И ПРИПРЕМЕ ЗА ОПЕРАЦИЈЕ ПОД БЕОГРАДОМ

Половином 1944. године измениле су се унеколико прилике око Пожаревца па и у Поморављу. После разбијања Немаца, четника, недићеваца и шиптарских фашиста, у јулу су продрле према Копаонику 2., 5. и 17. дивизија Народноослободилачке војске. Четнички корпуси су се враћали поражени из борби са јединицама Народноослободилачке војске и партизанских одреда у Шумадији и на југу Србије. Нешто од ових пораза а нешто под утицајем јачања организација на терену пожаревачког округа и упада суседних одреда у Поморавље, учестала су бежања из борби сељака присилно мобилисаних у четнике.

Гласови о приближавању јединица Народноослободилачке војске и успеси савезника, нарочито напредовање Црвене армије у правцу Балкана, били су велика морална потпора народу за пружање отпора окупатору и његовим сарадницима на овим подручјима где у то време није било партизанских одреда.

*

Отпор окупатору и четничким мобилизацијама појачао се нарочито у оним срезovima пожаревачког округа у којима су партијске организације ојачале и развиле обимнију политичку активност политичким конференцијама по селима, умножавањем и растурањем партијских летака и вести. Повлачећи у илегалност један број чланова Партије из ко-

столачке партијеке организације, ОК КПЈ је током јула и августа знатно ојачао партијска руководства на терену. Поред постојећег Среског партијског повереништва у звишком срезу почетком јула формирано је Среско повереништво за голубачки а затим и за млавски и рамски срез.⁴⁹ У августу су формирана Среска партијска повереништва за моравски и пожаревачки срез, као и Реонско партијско руководство за територију Костолац—Брежане.⁵⁰ Ради бољег функционисања Окружног комитета Партије, као инструктор је, поред Сикимића, радио и Момчило Чупић. Окружна партијска техника је после провале у Петки пребачена у августу у Мало Црниће, где је поред летака, вести и другог пропагандног материјала штампан први број окружног листа „Слобода”.⁵¹ Али управо у августу, када је партијска организација у округу постизала непрестане успехе, београдска полиција је успела да открије склониште у којем се налазио рањени секретар ОК КПЈ Божидар Димитријевић Козица. Док су жандарми вршили претрес зграда, у склоништу је Козица извршио самоубиство. Тако су у округу остала само два члана Окружног комитета. Био је то велики губитак за пожаревачки крај, у којем је Димитријевић као секретар Окружног комитета био организатор устанка и уживао велики политички углед.

Овај ударац, међутим, није успорио јачање организација НОП на терену — по селима су обнављани народноослободилачки одбори, стваране нове омладинске и партијске организације и одбори жена. У августу је формиран Окружни народноослободилачки одбор⁵², који је одмах затим, 25. августа издао летак „народу округа пожаревачког” позивајући га да свим снагама помогне борбу за ослобођење земље. Неколико дана касније Окружни НОО издао је „опомену” онима који се не супротстављају довољно покушајима недићеваца и четника да их мобилишу у своје јединице.

⁴⁹ У СП голубачког среза били су: Никола Ивошевић Вељко и Александар Трајановић Жарко, у млавском: Александар Трајковић Саша, Ђура Катић Срећко и Душан Лазаревић Мицко. У млавском срезу је постојало и скојевско руководство које су сачињавали: Душан Лазаревић, Александар Трујић и Драгиша Вујичић. У рамском срезу као чланови СП Партије радили су: Ђура Дукић Јаки и Нада Трмић Ката.

⁵⁰ Среско партијско поверенство за моравски срез сачињавали су: Ратомир Ристић Сеља и Груја Голубовић. У СП за срез пожаревачки били су: Велимир Билановић Мика, Будимир Стојадиновић Љути и Бранка Стојановић Доса.

⁵¹ У окружној партијској техници радили су тада: Радосав Сандић и Божа Тадић, адвокат из Пожаревца.

⁵² Чланови ОНОО су били: Будимир Стојадиновић Љути, Влајко Редић Паун, Младен Дулић Маторац, Божидар Тадић, Живко Димитријевић Мика и Милоје Милојевић.

Организациони и политички рад партијских радника у округу омогућио је да се у августу приступи обнављању пожаревачког партизанског одреда. Припреме у том погледу вршене су у звишком, млавском и пожаревачком срезу, а нарочито међу радницима у Костолцу. Спремност већег броја људи да крене у борбу није се могла раније искористити због оскудице у оружју. Јула и августа партијски радници су, поред пушкомитраљеза некадање печке чете, сакупили још извештан број пушака и нешто муниције. На месту Крајнићу између села Турије и Туманског Црног врха, где је 1941. године формиран Пожаревачки партизански одред, окупила се 31. августа мања група бораца и партијских радника. Тога дана обновљен је Пожаревачки партизански одред „Вељко Дугошевић“, у коме је за команданта постављен Милоје Милојевић а за политичког комесара Никола Ивошевић Вељко. Заменик команданта одреда био је Михаило „Миша”,⁵³ бивши потпоручник Црвене армије који је побегао из белогардејских јединица генерала Власова и ступио у Пожаревачки партизански одред. Неколико дана касније, за начелника штаба одреда постављен је Благоје Лазић, учитељ из Винца, а за одредског интенданта Миле Арсић Лауш, трговачки помоћник из Раброва. Две недеље после формирања односно средином септембра Пожаревачки одред је већ бројао 60 бораца. Одмах по формирању одред је извршио покрет према Добри и Брњици као и 1941. године. Код Макаца су му се прикључиле групе нових бораца из Костолца и Петровца. Крећући се са једног на други крај округа, Пожаревачки одред је одржао успешне зборове у Трњану, Набрђу а затим и у Брежану. На повратку из Брежана партизани су разоружали сеоску милицију у Живици и запленили десетак пушака. Сутрадан су разоружали и милицију у Драговцу, где је заплењено седам пушака. Одатле се одред пребацио у Љубичево, где је запленио милион динара и знатну количину разног материјала. Успешан збор је одржан и у Малом Црнићу; у свим овим селима јављали су се нови борци у партизане. У другој половини септембра одреду се прикључила чета са 60 бораца коју је формирао Реонеки комитет у Костолцу да би спречио непријатеља да извлачи материјал из рудника.

Пред приближавање јединица НОВ пожаревачком округу почело је осипање у четничким редовима. Растурање „позива“ Врховног команданта НОВ Југославије према коме је свим четницима дат рок до 15. септембра да напусте непријатељске редове изазвало је масовно бежање насилно мобилисаних. Овај позив су растурале све позадинске организације и то не само по градовима и селима него су га често

⁵³ Није познато право име.

делиле директно поколебаним петоколонашким војницима. Да би спречили расуло, четнички команданти су поново прибегли политичким триковима. Командант Рамске бригаде Млавског четничког корпуса је издао 5. септембра саопштење о тобожњем почетку борбе против окупатора и долаеку „краља у земљу“:

„... Јединице Млавског корпуса су биле победоносне бојеве против окупатора. Већ досад само за неколико дана борби, храбре трупе Млавског корпуса заробиле су око 300 немачких војника, заплениле велики број ратног материјала и оружја, поубијале преко 2.000 Немаца и толико исто њихових помагача.

Ових дана бићемо срећни да дочекамо Њ. В. краља који ће стићи авионом, да нас уведе лично са нашим омиљеним командантом генералом у слободну отаџбину. Припремимо се да дочекамо Њ.В. Краља ...”

(Оригинал у ВИИ рег. бр. 14305).

Овим причама о „доласку краља” и подршци коју ће им пружити совјетска и друге савезничке армије приликом преузимања власти није ширена само у пожаревачком крају. Код Тополе у селу Наталинцима четници су непосредно пред долазак јединица НОВ нагнали сељаке да граде „аеродром за краљев долазак”, а београдска равнгорска организација је немачким авионима око Космаја растурила летке којима је позивала народ у борбу против партизана и припремање братског дочека „нашој савезници братској руској армији”. У општем одушевљењу са којим је народ очекивао крај окупације и долазак јединица НОВ, равнгорска „саопштења” нису никога могла да обману.

Средином септембра на границе пожаревачког округа стигле су јединице 14. корпуса Народноослободилачке војске под командом Радивоја Јовановића Брадоње. Надирући у овом правцу, дивизије НОВ су морале да воде борбу како са немачким трупама које су груписане у правцу надирања Црвене армије на простору источне Србије, тако и са четничким и другим петоколонашким одредима. Зауевши Мајданпек, штаб 23. ударне НО дивизије издао је 18. септембра наредбу о продирању бригада према Жагубици. Прва борба са непријатељем на овом сектору вођена је 20. септембра код Здравча. О томе је у свом извештају писао штаб 23. дивизије:

... „У току данашњег дана (20. септембар) делови 9 бригаде водили су борбу са четничком групом од 250 до 300 људи, која је стигла у правцу Жагубице према Јасикову. Борба се водила на сектору Здравча (898). Делови 9 бригаде разбили су ту групу четника. После

извеног времена са правца Жагубице—Лазнице понова је стигла доста велика колона, изгледа четника, а вероватно и недићеваца. Непријатељ располаже са неколико бацача ... Изгледа да се на сектору Жагубица—Хомољеке Планине, са упориштем Хомољске Планине, налази цео или можда делови Синишиног корпуса".

(Оригинал у архиви ВИИ рег. бр. 24/1, к. 1067).

Продором 22. дивизије према Жагубици почело је и продирање 25. дивизије према Кучеву. Али већ и само приближавање ових дивизија Жагубици и Кучеву довело је до четничког расула. У наредби бр. 46 од 19. септембра командант Млавског четничког корпуса Синиша Оцокољић Пазарац писао је потчињеним јединицама:

„ ... Последњих дана примећена је општа лабавост свих потчињених ми команданата на терену. Људство мобилисано, губи се из руку, слаби дисциплина и морал сваким даном све више опада. За све ово нема се разлога ...

Свака индиферентност старешине у ово време може се равнати са издајством. Од данас па у будуће према таквим старешинама а да би се одржао дух и морал предузимаћу најстрожије мере и стављати их пред преке судове за издајство краља и отаџбине и судити их на лицу места. Исто тако, у народу се проносе алармантне вести и то често пута у присуству самих старешина и војника ...

У једном месту се јавно певају партизанске песме поред команданата бригада, поред команданата среза и целокупног особља штаба и трупних јединица (случај у Кучеву). Да би се то зло спречило дајем овлашћење сваком команданту групе бригада, *командантима бригада, свим командантима батаљона и командант-у округа и среза да такво лице има одмах стрељати као издајника на лицу места.*

Запажају се поједини случајеви у народу да се појединци придружују партизанским деловима ... У погледу предњег, све старешине ће издати наређења и обавестити свакога да: *Свако лице које изврши издају краља и отаџбине одласком у табор непријатеља — комуниста да ће му приватна имовина бити одмах реквирирана за државне потребе, кућа спаљена, а породица уништена."*

(Оригинал у архиви ВИИ бр. 14564).

Наредба о општем терору није више могла да измени ситуацију у корист непријатеља. Двадесетог септембра на-

ређено је јединицама 23. дивизије да почну борбе за заузимање Жагубице, а 21. септембра 19. бригада 25. дивизије ушла је у Кучево.

Док су се ове борбе водиле, Пожаревачки партизански одред се налазио у околини Мустапића у Звижду, припремајући се да уђе у Кучево, у којем су биле слабије непријатељске снаге. Међутим, 21. септембра, док су јединице 25. дивизије улазиле у Кучево, Пожаревачки партизански одред се сукобио са Рамском четничком бригадом. У борби код Мустапића разбијен је непријатељ. Погинуло је 4—5 а заробљено 60 четника. Из Пожаревачког одреда су погинула 3 бораца, међу њима начелник штаба одреда Благоје Лазић.

Разбивши Рамску четничку бригаду, партизани су се упутили у Кучево, где су се већ налазиле јединице 25. НО дивизије. Сутрадан је, разгонећи четничке јединице по пожаревачком срезу, стигао са Космаја и батаљон под командом Ристе Каровића Симе. Трећег октобра обе ове јединице су спожене у Пожаревачки партизански одред „Вељко Дугошевић.”⁵⁴ Од њих су формирана три батаљона а извршене су и неке измене у штабу одреда. За команданта одреда постављен је Милоје Милојевић, за политичког комесара Риста Каровић Сима, за заменика команданта Светислав Костић Брка из Липа. Одред је тада имао укупно 300 бораца.

Пожаревачки партизански одред је у садејству са јединицама НОВ наставио борбе све до коначног ослобођења овог округа. Прва два батаљона су учествовала у борбама за ослобођење Петровца, а трећи је упућен са комесаром одреда на Дунав у рамски и голубачки срез, куда су се повлачили четници са намером да се пребаце у Румунију, где би као „национални борци” затражили подршку савезника.

Започињући борбу за ослобођење Жагубице, 9. бригада 23. дивизије заузела је 22. септембра Лазницу и потиснула непријатељске снаге. Немачке и четничке јединице су отвориле ватру на 4. батаљон 9. бригаде из топова и бацача. У тој борби 4. батаљон 9. бригаде је изгубио 14 бораца а 15 је рањено. На тај сектор су одмах упућена појачања и непријатељ је потиснут према Жагубици, где су се налазиле јаче немачке јединице са око стотину моторних возила. Оне су успеле да се задрже у варошици док се разбијена Хо-мољска четничка бригада повукла према Белој Реци. Том приликом су се 9. бригади предали сви присилно мобилисани сељаци из села Јасикова.⁵⁵

Немачке петоколонашке трупе најупорније су се браниле на правцу Бор—Жагубица—Петровац—Пожаревац. По-

⁶⁴ Види извештај ГШ НОВ и ПО Србије — ВИИ рег. бр. 8/6 к. 181.

⁵⁵ Оригинал у архиви ВИИ рег. бр. 14/3 к. 1067.

времено су вршиле чак и снажније противударе настојећи да очувају ову комуникацију за снабдевање својих дивизија које су се налазиле под сталним ударом НОВ у Тимочкој крајини. О томе је известио 23. септембра штаб 23. дивизије:

... „Непријатељске моторизоване колоне и даље саобраћају Бор—Жагубица—Петровац. Исте извлаче људство и материјал од Жагубице према Петровцу и Пожаревцу. Хомољска (четничка) бригада, којој је командант Блажа Радовановић, налази се у Деспотовцу код Суводола и иста одржава редовну везу са Немцима у Жагубици. Хомољска бригада је распрштена и у истој се налази сада 100 бораца ... Четници који су били силом мобилисани свакодневно се предају нашим јединицама по један или у тројкама ..”⁵⁶

Користећи ову комуникацију немачке јединице су стално трпеле губитке од напада 9. бригаде 23. дивизије НОВ. Упућене да осигурају комуникацију, љотићевске и белогардејске јединице су ипак успеле да онемогуће минирање Горњачке клисуре. Тек 29. септембра 9. бригади је пошло за руком да затвори комуникацију. На месту Стража влај код Жагубице 4. батаљон је потукао Немце и присилио их да се повуку према Бору.

Тих дана делови 25. дивизије, са батаљоном Пожаревачког одреда, припремали су напад на Петровац. Срески НОО је издао проглас којим је уочи напада био излепљен цео град. У прогласу се грађани позивају да се на дан ослобођења „на свим домовима залепрша орпска и југословенска тробојка са симболом наше херојске борбе — *црвеном петокраком звездом*”. После неколико сукоба са Немцима, љотићевцима и четницима, 9. бригада и Пожаревачки одред ушли су без борбе ноћу између 2. и 3. октобра у Петровац. Неколико дана касније, да би олакшале положај својих трупа у Крајини, немачке јединице из Пожаревца су извршиле противнапад и понова за кратко време заузеле Петровац. Совјетски ловци који су надлетали ову немачку колону за време борби за Петровац извршили су на њу напад, али не знајући тачну ситуацију, бацили су неколико бомби на град. Продирући у ове крајеве, 14. корпус НОВ је развио дејство око Мораве и Тимока у позадини немачке групације која је утврђујући се у избочини Дунава требало да заустави продор Црвене армије. Ту су се непосредно пред фронтом 57. армије Трећегукрајиненог фронта налазиле утврђене између Доњег Милановца и Вратарнице јединице немачке 1. и 7. брдске пешадијске дивизије и Дивизије „Бранденбург”, затим два пука белогардејског Руског заштитног корпуса, са-

” Оригинаал у архиви ВИИ рег. бр. 16/3, к. 1067.

мостални батаљон „Глазер“, пет батаљона за осигурање, пионирски батаљон и противавионски дивизион. Четрнаести корпус је између Тимока и Велике Мораве држао у евојим рукама око 100 километара комуникација Неготин—Пожаревац, Зајечар—Петровац и Зајечар—Параћин.

Почетком октобра територији пожаревачког округа приближиле су се прве јединице Црвене армије. Совјетске трупе су на границу Југославије, код Турн Северина, избиле још 6. септембра. Скоро цео месец протекао је затим у прегруписавању, учвршћивању освојених позиција на територији Румуније и Бугарске и припремању даљих операција. У том периоду, на основу Московског споразума, приступило се уопостављању оперативног садејства између јединица Црвене армије и Народноослободилачке војске. План ових заједничких операција предвиђао је дефинитивно ослобођење источне Србије, пресецање комуникација којима се непријатељ повлачио са југа Балкана и ослобођење главног града Југославије. У првој етапи ових операција основну улогу је имала 57. армија Трећег украјинског фронта. Требало је да она пробије непријатељске положаје на граници и да заједно са 14. корпусом НОВ, ослобађајући источну Србију, форсира Велику Мораву и успостави мостобран на западној обали. Седамдесет пети стрељачки корпус, у којем су биле 74., 233 и 299. стрељачка дивизија, ојачан са четири артилеријска, једним самоходним артилеријским пуком и пионирским батаљоном, требало је да крене правцем Штубик—Клокочевац—Рудна Глава—Пожаревац. Шездесет осми стрељачки корпус, у коме су биле 93., 113. и 223. стрељачка дивизија, ојачан са пет артилеријских пукова, два дивизиона топова артилеријске бригаде, самоходним артилеријским пуком и са два инжењерска-пионирска батаљона имао је да наступа правцем Рготина—Слатина—Жагубица—Петровац. Шездесет четврти стрељачки корпус, у чијем су саставу биле 19., 52. и 73. гардијока стрељачка дивизија, ојачан са хаубичком артилеријском бригадом, дивизионом топова артилеријске бригаде, са пет артилеријских пукова, самоходним артилеријским пуком, самосталним јуришним батаљоном и са два пионирска батаљона требало је да се пробије правцем Зајечар—Бољевац—Параћин. Током припрема за извођење ових операција 75. стрељачки корпус је 22. септембра форсирао Дунав на сектору Оршава—Турн Северин и већ 24. септембра избио на линију Оршава—Слатине.

После извиђања, 27. септембра увече, јединице Трећег украјинског фронта прешле су бугарскојугословенску границу. Водећи жестоке борбе са утврђеним непријатељем, совјетске јединице су 2. октобра у реону Клокочевац, Штубик, Поповац, Сиколe успоставиле непосредно садејство са

23. и 25. дивизијом 14. корпуса. У борбама од 28. септембра до 4. октобра 57. армија је успела да разбије непријатељску одбрану у доњем току Тимока и садејствујући са 14. корпусом НОВ избије на линију Доњи Милановац—Рудна Глава. Уништено је и заробљено преко десет хиљада непријатељских војника.

Пошто су претрпеле пораз, немачке трупе су се ужурбаном повлачиле на нове положаје. Гонећи непријатеља 93. стрељачка дивизија је 6. октобра стигла до Жагубице а сутрадан је у реону Ждрела избила на Мораву. Да би се убрзао продор на овом правцу, убачена је 5. самостална гардијска моторизована стрељачка бригада, која је заузела Свилајнац а ноћу између 9. и 10. октобра са јединицама 113. стрељачке дивизије форсирала Мораву и овладала мостобраком у реону Марковац—Лапово. Ујутру 10. октобра један одред црвеноармејаца, специјално формиран за ову акцију у реону Доње Ливадице, успео је да спречи непријатеља да дигне у ваздух мост на Морави. Преко овог моста пребациле су се 93. стрељачка дивизија и 5. самостална моторизована стрељачка бригада, које су после краће али огорчене борбе заузеле Велику Плану. Ту су заплена велика складишта хране, муниције и горива. У то време је и 223. дивизија 68. корпуса избила у реон Сења.

Док су на правцу главног удара совјетске трупе успешно избиле на Мораву, на крилима је непријатељ успео да задржи своје положаје. На сектору Клокочевац—Доњи Милановац фашисти су покушавали да умање притисак 75. стрељачког корпуса Црвене армије и 25. дивизије НОВ, настојећи да се пробију из окружења. Други пук Дивизије „Бранденбург“, наступајући ка Мајданпеку, напао је 5. октобра 25. дивизију. Сутрадан су и остали делови ове немачке дивизије покушали да се пробију на запад и југ како би се епојили са групама „Грот“ и „Фишер“ као и са 7. СС дивизијом, која им је долазила у помоћ. У овим нападима немачке јединице су стално трпеле губитке. До 9. октобра само у борбама са 14. корпусом било је 400 мртвих и 500 рањених. Из корпуса је погинуло 86 а рањено 160 бораца.⁵⁷

Пробијање ове окружене непријатељске групације према Доњем Милановцу спречавале су јединице 75. корпуса 25. ударне дивизије НОВ, а повлачење на југ и у долину Мораве 64. стрељачки корпус и 23. ударна дивизија НОВ. Осмог октобра 75. корпус и 25. ударна дивизија успели су да нанесу велике губитке непријатељу а сутрадан су заузели Доњи Милановац и наставили гоњење Немаца према Пожаревцу и даље према Београду. То је присилило и немачке јединице које су успеле да се пробију у Мајданпек

⁵⁷ Извештај ГШ НОВ Србије — ВИИ рег. бр. 8/6 к. 181.

да га напусте и да се повуку према Кучеву. Остаци ове опколјене групације, од око 2.000 војника, покушали су продор према Жагубици, али су под ватром 23. дивизије НОВ били присиљени да се у мањим групама повуку према Дели-Јовану. После ових борби 23. дивизија је преко Петровца и Смедеревске Паланке упућена према Београду.

Знатан утицај на ток операција у источној Србији имале су и трупе Другог украјинског фронта. Прелазећи Трансилванске Алпе, 46. армија овог фронта прешла јепочетком октобра из Румуније у Банат, где се већ налазило осам војвођанских бригада НОВ. Већ 3. октобра јединице 10. гардијског стрељачког корпуса заузеле су Ковин недалеко од Смедерева, а иоћи између 9. и 10. октобра његова 109. стрељачка дивизија, заједно са деловима 12. војвођанске бригаде, форсирала је Дунав и успоставила мостобран код Великог Села.

Угрожене са свих страна, немачке јединице које су од Мајданпека избиле у Кучево морале су без задржавања да се повуку у Пожаревац. Град је био преплављен непријатељским трупама када је совјетска авијација почела митраљирање. Пошто еу у овом нападу претрпеле велике губитке, немачке дивизије су, не чекајући напад јединица НОВ и Црвене армије, 14. октобра ноћу напустиле Пожаревац. После преласка Мораве у правцу Смедерева, оне су дигле у ваздух велики гвоздени мост на реци.

За време ових борби за ослобођење пожаревачког краја, партијски руководиоци еу по целом округу обилазили села. Бирана је на зборовима, јавно, нова народна власт. Пожаревачки партизански одред „Вељко Дугошевић” водио је 37 месеци успешне борбе с окупатором, рачунајући од 14. августа 1941, када је извршена прва оружана акција на жандарме у селу Добри, па до 15. септембра 1944. године, када је вођена последња борба с четницима пре спајања са јединицама 14. корпуса НОВ.

Од почетка рата пожаревачки партизани водили су 41 већу и 92 мање борбе, у којима су погинула 44 немачка војника и официра, 140 жандарма и 153 четника, љотићеваца, белогардејаца, а разоружано 428 непријатељских војника и стрељано 73 народних издајника. У овим борбама заплењена су 23 митраљеза и 687 пушака. Пожаревачки одред је у току рата извршио 43 диверзије на железничке пруге, 155 на ПТТ везе, уништена су 3 воза и 39 камиона, 224 пута су растурене и спаљиване општинске архиве и извршено 87 других акција. Укупно је до спајања са јединицама НОВ, према оном што је забележено у сачуваним документима, Пожаревачки партизански одред имао 672 борбе и акције за 37 месеци ратовања у којима је погинуло 235 партизана, од којих 2 команданта одреда, 2 политичка комесара, 3 начелника штаба одреда, 20 командира и 22 по-

литичка комесара чета. Од политичких радника погинула су 134 члана Партије, 3 члана окружног комитета, 37 инструктора ОК и чланова ереских и месних руководства Партије и СКОЈ-а. Интернирано је у концентрационе логоре 470 сарадника НОВ, стрељано на Чачалици и Бањици 685, а кроз затворе и мучилишта окупатора прошло је око 1870 симпатизера и сарадника народноослободилачког покрета. За заслуге и јуначко држање 8 бораца из овог краја проглашено је за народне хероје.

Од бораца који су 1941. године ступили у одред, били у њему када је он имао преко 1200 војника и борили се као партизани до краја рата — остала су у животу само три човека. Сви остали су или изгинули, заробљени и интернирани, или су одустали после зиме 1941. године од даље борбе. Укупно је кроз чете Пожаревачког одреда прошло око 1800 бораца. Око 85% били су омладинци, док је свега 3% било омладинки. Овако успешно дејство одред је могао да оствари само ослањајући се на широку подршку народа. О снази и масовности народноослободилачког покрета говори и чињеница да је еваки седми становник овог округа био на неки начин везан за покрет, било директним учешћем, политичким радом, сарадњом или пружањем помоћи. Међу политичким радницима, симпатизерима и сарадницима покрета било је много више омладинки и жена, тако да би њихов број у процентима износио око 3% од укупног броја учесника народноослободилачког покрета на територији некадашњег пожаревачког одреда.

После протеривања непријатеља са целе територије, Пожаревачки партизански одред је реорганизован у Бригаду корпуса народне одбране и наставио чишћење округа од осталих непријатељских група.

*

Кад су се почеле приближавати јединице НОВ Копанику и источној Србији, партизани из околних одреда су све чешће залазили и на територију Поморавља. После рушења моста на железничкој прузи код Главница, партизани су 31. јула водили борбу са четницима на граници параћинског и зајечарског округа. Истовремено су вођене борбе са четницима и код Црног Врха и Јаворка. Понесени овим борбама, поједини омладинци су одлазили у суседне крајеве и прикључивали се тамошњим партизанским одредима.

Током јула а нарочито у августу савезничка и „партизанска“ авијација је све чешће надлетала Поморавље. Крајем јула митраљирана је железничка станица у Туприји а уништене су две композиције на параћинској и једна на дреновачкој железничкој станици. Током августа у више

наврата митраљирани су возови на линији Јагодина—Параћин, а 15. августа извршен је напад на фабрику „Теокаревић“ у Параћину. Највећу штету је <ипак авијација нанела окупатору рушећи 31. августа велики железнички мост преко Велике Мораве. Скоро две недеље немачки војници су ужурбано радили на оправци моста да би обезбедили повлачење својих трупа са југа.

Изложен скоро трогодишњем терору, народ је све ове догађаје примао са одушевљењем. Када су јединице Народноослободилачке војске поразиле четнике и недићевце на Буковику, распршили су се равногорски корпуси и из Поморавља. Присилно одведени сељаци су се у масама предавали партизанима или бацали оружје и бежали кућама. У ћупријску болницу стигао је велики број рањених недићеваца и четника. Па ипак, непријатељ је још увек био снажан. Немачке трупе су се чврсто држале по градовима дуж главне железничке пруге, препуштајући четницима и недићевцима „умиривање“ народа. У Поморављу су тих дана образоване посебне четничке „петорке смрти“, које су добиле задатак да „чисте дезертере и оне што преносе алармантне гласове“ о партизанским победама. Четвртог септембра проглашена је у целом крају „општа мобилизација“. Сакупљајући „обвезнике“ четнички команданти су говорили о блиском крају рата и да је најзад „дошло време“. Понете овим причама, неке мање четничке јединице су 9. септембра почеле да разоружавају бугарске окупационе трупе, које су се после уласка Црвене армије у Бугарску нашле у неизвесности, па чак понегде и немачке војнике. Али је тог истог дана стигла наредба Драже Михаиловића да се према „Немцима и Бугарима ништа не предузима“. Равногорска врховна команда је наредила да се Немци одмах пусте и да се бугарским војницима врати оружје, јер ће „то бити од веће користи“.

Четничка мобилизација је овог пута наишла на велики отпор чак и у оним крајевима које су они дотада сматрали својим упориштем. У Опарићу, Белишићу, Драгову, Лепојевићу и Сибници народ је одбио да даје храну за четничку војску. По овим селима левачког ереза само за један дан, 19. септембра, разбегло се скоро целокупно људство — око 6.000 присилно мобилисаних из Крушевачке, Жупске и Копаоничке четничке бригаде. Наступило је опште расуло у којем су са мобилисаним бежали многи команданти а „равногорска власт“ се раетурила у огаптем метежу.

Заплашени оваквим појавама, четнички штабови су издавали наредбе захтевајући од народа да преда оружје. Понова су учестали претреси, батинања и покољи. У једном таквом походу четници су ухватили у бекству са присилног рада 11 Чеха и Пољака, међу којима две жене и једно дете. Ноћу су их отерали на обалу Мораве, натерали их да се

свуку и легну, а затим су их секли секирама и бацали у реку. По шумама су тих дана ухваћени и поклани многи италијански војници који су побегли из ђупријског заробљеничког логора и лутали тражећи „Тита и партизане“. Један од највећих злочина у то време четници су извршили почетком октобра, после борбе са 24. бригадом 45. српске дивизије НОВ код Мириловца. Ту је заробљено око 50 нових бораца ове јединице, углавном младићи између 18 и 19 година. Младиће су поклали а многе од њих живе драли и бацали у кречану код Бошњана. Неке су после мучења јавно заклали на збору у селу.

Почетком октобра немачка команда је послала у ове крајеве „Принц Еуген“ дивизију састављену углавном од фолксдојчера. Она је запосела доминирајуће положаје на левој обали Велике Мораве од Лапова до Сталаћа. Утврдивши се на овом простору, требало је да „Принц Еуген“ дивизија заустави надирање јединица Народноослободилачке војске и Црвене армије према моравској долини, којом су се повлачиле немачке трупе са југа. Четницима су додељене нове количине оружја и муниције. После борбе код Мириловца, 4. октобра, у село су стигла два немачка официра и предала четницима камион са оружјем, муницијом и опремом.

Јединице Народноослободилачке војске и Црвене армије почеле су борбе за Поморавље првих дана октобра. Када су 68. стрељачки корпус Црвене армије и 14. корпус НОВ избили на Велику Мораву, уведен је у акцију и 4. моторизовани корпус, који је имао посебне задатке у развијању операција на београдском правцу. Ноћу између 10. и 11. октобра делови 68. стрељачког корпуса продрли су до Смедеревске Паланке и ту се састали са јединицама 5. дивизије НОВ. Тиме је дефинитивно пресечена железничка комуникација Београд—Југ. Све немачке трупе јужно од Велике Плане биле су принуђене да за даље повлачење користе друм преко Крагујевца, Тополе и Младеновца, који је већ дуже времена био на удару Прве армијске групе НОВ. Задржане на том простору, непријатељске снаге су представљале нову препреку за јединице које су упућене са простора источне Србије у правцу Крушевца, Краљева и Крагујевца.

Док су се још водиле борбе са зајечарском непријатељском групацијом, претходнице јединица које су наступале од Кучајских планина продрле су на територију горњег Поморавља. Четвртог октобра од Липовца је у Деспотовац ушла једна чета из 14. бригаде НОВ. Четници и жандарми су испред ње побегли према Витанцу и Трућевцу. Борци су са омладином организовали приредбу а увече су се повукли према Пањевцу. Два дана касније, 6. октобра, јединице НОВ и Црвене армије преко Троглан-бара ушле су у сењско-ре-

савски рударски базен, а већ 8. октобра је овај био очишћен од непријатеља.

Наступање од Зајечара било је много теже и спорије. Нападајући у широком фронту, јединице НОВ и Црвене армије водиле су жестоке борбе са немачком заједничком групацијом и потискивале остатке непријатељских јединица ка комуникацији Београд—Ниш. Пошто је разбијена и уништена главнина групације, 52. и 19. стрељачка дивизија Црвене армије и 45. дивизија НОВ продужиле су да гоне непријатеља према Нишу и Параћину. Најжешће борбе вођене су на Великој и Јужној Морави на сектору Глоговац—Сталаћ—Алексинач.

Одлучујуће борбе за Јагодину вођене су од 15. до 17. октобра. Тих дана линија фронта био је насип железничке пруге. Око њега су се смењивали обострани јуриши све до у ноћ између 16. и 17. октобра, када је савладан отпор немачке групе „Милер“. У садејству са 45. дивизијом НОВ, 64. стрељачки корпус Црвене армије је форсирао Мораву и заузео Јагодину. Повлачећи се немачке јединице су минирале све мостове преко реке Белице, а од тих експлозија порушене су и неке зграде у околини.

Ослобођењем Јагодине завршене су борбе за Поморавље. Док су чишћени остаци непријатеља, у ослобођеним градовима и селима изабрана је нова народна власт, омладина се јављала у војску. Остаци потучених четничких корпуса повлачили су се са немачким јединицама према Крушевцу, Крагујевцу и Краљеву, настојећи да се тамо утврде и тако обезбеде кретање немачким трупама са југа. Настављајући гоњење непријатеља, јединице 64. стрељачког корпуса Црвене армије, у садејству са Другом пролетерском дивизијом НОВ, заузеле су 14. октобра Крушевац, а истога дана 68. стрељачки корпус и 17. ударна дивизија НОВ почели су борбе за Крагујевац. Борбама на овим секторима не само да је штићено са југа него је и олакшано продирање главнине јединица Црвене армије и Народноослободилачке војске усмерено према Београду.

НА ПРИЛАЗИМА БЕОГРАДА

Према споразуму који је у септембру постигнут у Москви између Совјетске владе и Националног комитета ослобођења Југославије, предвиђено је да Црвена армија пренесе операције на територију Југославије и оствари непосредно садејство са јединицама Народноослободилачке војске Југославије. На основу тога израђен је координирани план београдске операције, који је предвиђао уништавање непријатељских снага на простору источне Србије, избијање на Мо-

раву ради пресецања комуникација према југу а тиме осигуравање главног правца удара ка Београду. Док су за продор у источну Србију и на Мораву најважније задатке имале јединице 57. армије (75. 68. и 64. стрељачки корпус) Црвене армије и 14. корпус НОВ, непосредно на београдском правцу главну улогу су имали 4. гардијски механизовани корпус Црвене армије и јединице Прве армијске групе НОВ. Да би се избегле борбе у самом Београду, требало је да 4. механизовани гардијски корпус, потпомогнут деловима 57. армије и ојачан фронтским резервама, брзим продором са линије Велике Мораве онемогући повлачење и груписање непријатеља у граду. Овај план детаљно је размотрен и усаглашен на састанку Врховног команданта НОВ Јосипа Броза Тита са начелником штаба Трећег украјинског фронта генерал-пуковником Бирјузовом 5. октобра у Крајови.⁵⁸ У то време Прва армијска група НОВ је већ са простора западне Србије почела груписање својих оната ка Београду.

Припреме за напад на Београд, међутим, почеле су знатно раније него што су пристигле јединице НОВ на територију централне Србије. Крајем августа, по налогу Покрајинског комитета КПЈ за Србију, на Космају је формирано партијско повереништво које је требало да уђе у град и организује „технички пункт“, повезујући активност у граду и разне везе и канале са околним партизанским јединицама и партијским руководиоцима. Њихов задатак је био и да повежу у граду организације које су успеле да избегну провали, да организују политички рад, пропаганду и припреме борбене групе које би у тренутку напада на град спречиле окупатора да поруши најважније објекте. Пребацивање ових другова у град и одржавање непосредне везе организовао је ОК КПЈ за Младеновац. У повереништву су поред општих задатака извршена и појединачна задужења. Секретар је била Олга Врабич Нада, дотадањи секретар Среског партијског повереништва за срез младеновачки, за војне акције и организацију борбених група одговарао је Живојин Анђелковић Жине, који је на овај задатак повучен са дужности команданта 2. батаљона Космајског партизанског одреда, за рад са омладином задужен је био Ђаковић Рајко, који је повучен са дужности политичког комесара 2. батаљона Космајског одреда а за рад еа женама Каћа Баложан, која је повучена са дужности политичког комесара 1. батаљона Космајског одреда. Њима су се придружили и мајор Милош Вучковић и радио-телеграфиста Сава Анђелковић, које је команда Првог пролетерског корпуса, после ослобођења Ваљева упутила са радио-станицом у Београд, где је требало да организују

⁵⁸ Према књизи *Београдска операција*.

обавештајни пункт и пребацивање на слободну територију познатих политичких личности, јавних и културних радника који су се определили за народноослободилачки покрет.

Ради остварења војних задатака, упућен је у Београд и изванредан број омладинаца из паланачког логора и нових некомпромитованих бораца који су се јавили у Космајски одред. Појединим групама стављено је у задатак да се пријаве Љотићевско-недићевским командама у Београду, да приме опрему и оружје, а затим да се преко одређених пунктова јаве повереништву, односно другу Анђелковићу. Како је у непријатељским штабовима владала пометња и забуна, овакво наоружавање партизана није представљало већу тешкоћу. Седмог септембра Жине Анђелковић је о свом раду писао из Београда секретару ОК КПЈ за Младеновац Дражи Марковићу:

„Ми смо помало авантуристички стигли, док се Нада са осталима још увек не јавља.⁵⁹ По мом сектору урадио сам до сада следеће: Из преузете једне групе је већина руководица, бивши партизани и скојевци, преформирао сам их у 4 чете, укупно 320 људи. Сваког дана до 10 часова имам индиректну везу са сваким од њих, тако да већ у 11 часова може да дође до акције. Телефонска централа је минирана. Како она не може да буде поправљана, а друге нема, то сам једну групу од 15 пушака и једне збројовке сместио у кућу са телефоном близу централе. Један друг ће из централе телефонирати групи чим буде стигла наредба за дизање у ваздух. Док чиновништво буде излазило, група има задатак да упадне у зграду и да је држи. Тој групи даћу још један аутомат (холандез). Исхрана те групе у тој кући⁶⁰ је мало компликована с обзиром да је новац који сам добио од Вас остао код Наде. Користим новац који узимам од појединих група. Мислим да сутра телефонска централа користи нама јер је она веза са унутрашњошћу. Друга акција, скидам све ознаке на раскрсницама и путевима или их према згодној прилици окрећем у супротном правцу тако да њихове колоне мало шетају по Београду. Пошто Наде и осталих још нема то сам преузео и један део њиховог посла, тј. дао еам у штампу 10.000 примерака II заседања (мисли се

⁵⁸ Живојин Анђелковић, Милош Вучковић и Сава Анђелковић ушли су у Београд запленим аутомобилом и са документима одузетим од неког функционера Недићеве владе који је био заробљен. Остали чланови овог повереништва ушли су у град преко веза које је у Београду и околини имало Среско партијско повереништво за срез Врачарски.

⁶⁰ Ова група се налазила у подрумима „Мадере“.

на брошуру II заседања АВНОЈ-а — прим. ред.) које мислим да поделим по Београду... Са поповима ћу одмах да разговарам. Проглас ће још данас бити у штампарији, односно чим га будемо написали .."

(Оригинал у архиви Института за историју радничког покрета Србије, под бр. 6227).

На овај начин су, у ствари, већ првих дана октобра припреме за напад на Београд приведене крају. Корпуси НОВ очекивали су приближавање тенковских и артилеријских јединица Црвене армије које су требале да узму учешћа у овим борбама.

Крајем септембра Штаб првог пролетерског корпуса стигао је у Љиг. По предлогу члана ПК КПЈ за Србију Душана Петровића Шана, на састанку овог штаба одлучено је да се изврши реорганизација већ гломазних батаљона 21. и 22. српске ударне бригаде у Шумадијску дивизију НОВ. Наређено је 21. српској бригади да се пребаци у реон села Лукачи а 22. у Липље. Тамо је од сваке бригаде формирано по шест батаљона. Издвајањем по два батаљона из обе бригаде формирана је 23. српска бригада. Од њих је требало да се образује Шумадијска дивизија НОВ. Касније је ова одлука измењена па је непосредно пред почетак београдске операције 21. српска бригада ушла у састав 21. српске пешадијске дивизије. Седмог октобра и друге две бригаде, 22. и 23., укључене су у 5. крајишку и 6. личку дивизију НОВ. У њиховом саставу су учествовале у борбама под Београдом и касније на Сремском фронту.

Почетком октобра јединице НОВ су се још увек налазиле на периферији младеновачког округа. Иза њих у ослобођеним деловима централне Србије већ је редовно функционисала народна власт — месни, срески и окружни народноослободилачки одбори; партијске и омладинске организације и одбори ЈНОФ и АФЖ окупљали су све оне који нису отишли у војску да помажу фронт. Припреме за прве конгресе и конференције ових политичких организација спровођене су залагањем свих чланова. У младеновачком округу немачке и петоколонашке јединице су још увек чврсто држале градове на комуникацијама од Београда према Смедереву, Младеновцу и Обреновцу. Ван ових коридора поседнутих од непријатеља такође је почела легално да функционише народна власт. Среска руководства још увек нису имала своја седишта, али су чланови СНОО и руководства политичких организација свакодневно обилазили села и одржавали зборове, на којима су се јављали нови борци у партизане или су предузимане акције под паролем „Сви за фронт — све за победу". Све оно што је скривано од реквизиција и пљачке окупатора и петоколонаша,

народ је сада добровољно доносио и нудио као прилог онима који су се борили. На простору са кога је непријатељ протеран а јединице НОВ нису пристигле још увек је оперисао Космајски партизански одред, којем се крајем септембра придружио и један батаљон 10. бригаде 5. крајишке дивизије. Да би осигурали комуникацију према југу, Немци су тих дана послали из Београда појачања у Младеновац. На сектору Раље према Космајском одреду и Крајишницима непријатељ је упутио четнике, недићевске и љотићевске јединице, које су се, после неуспелих покушаја да продру према Санџаку, повлачиле са немачким јединицама ка Београду. Петог октобра Космајци и Крајишници су са њима водили борбе око Бељана и Парцана. Потучене непријатељске јединице су се повукле у Раљу. Шестог октобра четници и љотићевци су извршили противнапад. Највећа борба је вођена на правцу Стеничка Бара—Морак. Потучене непријатељске јединице понова су враћене на полазне положаје код Раље. Била је то задња борба Космајског одреда са петколонашким јединицама. Осмог октобра је он имао само две чете у којима је било 24 члана и 13 кандидата за чланове КПЈ. Непосредно пред почетак напада на непријатељске позиције у младеновачком округу, сем Космајског одреда по селима су постојале и јаке, наоружане партизанске страже. У појединим орезовима, због немогућности брзог одашиљања нових бораца према одреду или јединицама НОВ, формиране су привремене самосталне чете и батаљони. Када су јединице НОВ прешле на територију округа, њима су се у борбама за ликвидацију непријатељских упоришта придружиле партизанске сеоске страже и привремено образоване јединице. Касније су оне расформиране, а борци делом остављени као чете при командама места, а делом укључени у разне јединице НОВ.

Девог октобра почеле су борбе за предграђа Београда. Оне су истовремено значиле и ликвидацију последњих непријатељских упоришта у младеновачком округу. У овим борбама узеле су учешћа јединице 1. пролетерског, 12. и 14. корпуса НОВ, као и јединице Црвене армије.

Према Београду су са простора Шумадије и западне Србије наступале дивизије 1. пролетерског и 12. корпуса НОВ. Дивизије 1. пролетерског корпуса надирале су са јужне и југоисточне стране Београда, и то: 5. дивизија правцем Аранђеловац—Топола—Младеновац—Смедеревска Паланка—Умчари—Гроцка—Београд, 1. пролетерска дивизија правцем Лазаревац—Аранђеловац—Младеновац—Космај—Сопот—Раља—Авала—Београд, 6. пролетерска дивизија „Никола Тесла" правцем Лазаревац—Степојевац — преко простора Бељане—Барајево—Мељак у правцу липовачке

шуме и Раковице, 11. и 16. дивизија 12. корпуса, после опкољавања Обреновца, кренуле су дуж комуникације Обреновац—Београд са задатком да избију у Београд на сектору Чукарице и Бановог брда.

Предњи делови 57. армије Трећег украјинског фронта су 10. и 11. октобра форсирани Мораву, избили на њену западну обалу и заузели неоштећен гвоздени мост. Немци су од својих распарчаних група формирали јединицу у јачини од 1500 људи са тенковима и покушали да на простору Велико Орашје—Трновче нападну и униште мостобран црвеноармејаца. У жестоким борбама ова непријатељска групација била је потпуно уништена. Немачки штабови јој нису могли пружити помоћ од Крагујевца и Младеновца због дејства 1. пролетерског корпуса на комуникацијама у овом крају. Освојени мостобран је омогућио пребацивање трупа 68. стрељачког корпуса, њихово даље напредовање и спајање са претходницом 5. дивизије НОВ у Смедеревокој Паланци, а такође и увођење у борбу на београдском правцу 4. мотомеханизованог корпуса Црвене армије.

План даљих дејстава јединица Црвене армије предвиђао је да 75. стрељачки корпус, у садејству са 14. корпусом НОВ, који је 23. дивизију пребацио ка Паланци, настави надирање правцем Кучево—Пожаревац. Према Аранђеловцу и Шаторњи, које су већ држале 5. и 7. ударна дивизија НОВ, упућен је 68. стрељачки корпус. Требало је да он пресеке комуникације и помогне напад на Београд са југа, издавајући претходно за дејство на главном правцу удара 73. гардијску стрељачку дивизију. Као заштита београдске операције од напада са југа, 64. стрељачки корпус упућен је правцем Варварин—Књажевац. Све ове јединице су у ствари, добиле задатак да помажу 4. мотомеханизовани корпус, који је као главна ударна снага упућен да у садејству са Првом армијском групом продре ка Београду. Овај корпус је 10. октобра стигао на Мораву. Био је ојачан са 230. хаубичким артилеријским пуком, 140. минобацачким пуком, 58. пуком гардијских бацача („Каћуша“), 42. ловачком противавионоком артилеријском бригадом, 22. противтенковским артилеријским дивизионом, 218. самосталним инжињеријским батаљоном а потпомогнут 9. ваздухопловним мешовитим корпусом.

Совјетске јединице су се груписале на простору Велика Плана—Смедеревска Паланка припремајући се за наступање према Крагујевцу и Београду. За то време Прва армијска група је водила огорчене борбе око Тополе и Младеновца са немачким јединицама. Повлачећи се из Грчке, делови немачке ловачке дивизије покушали су 11. октобра да се пробију правцем Крагујевац—Топола. У жестоким борбама 17. дивизија НОВ нанела је непријатељу веће губитке. Истога

дана 10. бригада 5. дивизија НОВ покушала је да заузме Тополу, док је ради обезбеђења 13. бригада ове дивизије пресекла комуникацију Топола—Младеновац. Два батаљона 4. бригаде 5. дивизије НОВ извршила су напад на Младеновац. Борци су потисли непријатеља и успели да продру у центар града. Непријатељ је, међутим, по сваку цену настојао да задржи овај саобраћајни чвор, па је од Београда упутио јаку моторизовану колону која је потисла 4. бригаду из Младеновца. Десета бригада није ни обновљеним нападом увече успела да потисне непријатеља из Тополе.

У подне 11. октобра 4. механизовани корпус Црвене армије кренуо је са овојих полазних положаја. До у оовит 12. октобра извршено је потпуно пребацивање свих јединица код Доњих Ливадица преко Мораве. Са простора Велике Планае 4. корпус је нападао у два правца. Главни удар и основне снаге упућене су од Велике Планае преко Тополе и Младеновца према Београду а помоћни од Велике Планае преко Смедерева ка Београду.

Најјачи отпор непријатељ је пружио главнини 4. мото-механизованог корпуса (коју су сачињавале 36. гардијска тенковска бригада, 14. и 13. гардијека механизована бригада) и јединицама 1. пролетерског корпуса на правцу Младеновац—Топола. Пре подне 12. октобра, код Наталинаца, састале су се ове совјетске јединице са 4. бригадом 21. дивизије НОВ. Пошто су утовариле борце на тенкове, британе су у снажном налету продрле у Тополу, у коју су истовремено са других страна ушле друге јединице 1. пролетерског корпуса НОВ. Заузимањем Тополе главнина 117. немачке ловачке дивизије била је одсечена на простору Крагујевца. Само један њен пук успео је да се пробије ка Београду. Совјетска авијација је тога дана са успехом бомбардовала немачку колону која је била кренула у помоћ трупаму у Тополи.

Не задржавајући се у овом крају, совјетске јединице су наставиле напредовање на север. Код Белосаваца ову колону су напаале јединице немачке самоходне артилерије. После краће али оштре борбе непријатељ се повукао према утврђеном Младеновцу остављајући многа моторна возила. Продужавајући гоњење непријатеља, 36. тенковска бригада, у заједници са 3. крајишком бригадом, сломила је отпор непријатеља код Међулужја и око 17 часова стигла пред Младеновац, који су са севера и запада нападале 4. бригада 5. дивизије и 3. бригада 1. пролетерске дивизије НОВ. Касно увече град је био очишћен од непријатеља.

Прва пролетерска дивизија је у међувремену, подржавана од совјетске авијације, водила непрекидне огорчене борбе на комуникацијама Топола—Младеновац. Оне су уништавале немачке трупе које су се повлачиле и спречавале

их да у већој мери оштете друмове којима су се кретале совјетске тенковске јединице. У току 11. и 12. октобра нарочито оштре борбе вођене су око Ђуринаца и Раље. Тринаестог октобра ујутру у реону Ђуринаца и Поповића спојиле су се са главнином Прве пролетерске дивизије јединице 4. гардијског механизованог корпуса и гонећи даље непријатеља убрзо избиле пред Раљу. Пошто су разбиле непријатеља у Раљи, совјетске јединице и 1. пролетерска дивизија су стигле под Авалу.

Скоро истовремено са овим јединицама приближиле су се Београду и остале јединице са простора западне Србије. Снажним налетом 6. пролетерска дивизија „Никола Тесла“ је још ноћу између 9. и 10. октобра освојила немачке положаје у Мељаку. Тринаестог октобра је разбила немачке јединице на железничкој станици Рипањ. Том приликом уништен је и један немачки блиндирани воз који је пошао у помоћ непријатељским трупама у Рипњу.

Тринаестог октобра увече главнина 4. мото-механизованог корпуса и јединица Прве армијске групе НОВ биле су опремне да крену према Београду, али је пре тога требало освојити утврђени реон Авале. Непријатељски фронт се протезао од Гроцке преко подножја Авале, јужне ивице села Пиносаве па даље према Остружници.

Пробој спољне одбране Београда почео је ноћу између 13. и 14. октобра. Јединице 4. гардијског механизованог корпуса и 1. пролетерске дивизије пробиле су немачку одбрану на Авали и кренуле ка Београду. Пошто су сломиле отпор Немаца код Кумодража, оне су 14. октобра ујутру муњевитим јуришем заузеле бањички вис.

Сломивши отпор непријатеља код Пиносаве, Прва пролетерска дивизија је у садејству са 2. бригадом 6. дивизије у току преподнева 14. октобра заузела Раковицу. Истовремено су јединице 6. пролетерске дивизије и јединице 4. гардијског механизованог корпуса, уништивши непријатеља код Ресника и Кијева, продрле према Топчидеру. Источно од авалског пута 5. ударна дивизија наступала је према Београду, преко Врчина обалом Саве надирале су јединице 12. корпуса НОВ. После ослобођења Умке 13. октобра оне су наставиле покрет према Београду. Преко Макиша према Чукарици кретала се 16. ударна дивизија, а десно од ње, према Железнику, нападале 28. и 11. дивизија овог корпуса. Код Железника је ове две дивизије задржала јака непријатељска ватра. Да би обезбедила напад на Београд од Обреновца, 36. ударна дивизија је блокирала у међувремену тамошњу немачку посаду која се морала због тога повући у Срем. Ослобођењем Обреновца био је добро осигуран леви бок Прве армијске групе. Четрнаестог октобра јединице 12. корпуса су се већ налазиле на својим полазним положајима

око Бановог Брда и Чукарице. Нарочито оштре борбе са непријатељем вођене су око Обреновца, Барича и Мале Моштанице. Истога дана се са североистока Београду приближила и 46. армија Другог украјинског фронта.

Нешто спорије су напредовале јединице које су продирале правцем Смедерево—Гроцка—Београд. На овом помоћном правцу, 15. гардијска механизована дивизија, ојачана једним ловачким противтенковским артилеријским пуком, једним противавионским артилеријским пуком, дивизионом „Каћуша“, дивизионом бацача и четом пионира, сукобила се 12. октобра после изласка из Велике Плана код Лугавчине са немачким јединицама. Како непријатељ није могао бити брзо ликвидиран, одлучено је да претходница настави борбу са Немцима а главшша да продужи кретање у правцу Смедерева.

Партијски радници из овог среза, уз помоћ партизана и сеоских партизанских стража, пружили су помоћ командама совјетских јединица не само давањем обавештења него су их и провели најпогоднијим путевима. Заобилазећи Лугавчину, 15. гардијска механизована бригада је кренула у правцу Вранова. Истога дана на комуникацију Београд—Мала Крсна избила је и главнина 5. крајишке дивизије. Совјетске јединице су тога дана ликвидирале немачко утврђено упориште у Раљи (смедеревској) и 13. октобра ујутру наставиле покрет. Пошто су се у реону Смедерева спојиле са 5. крајишком дивизијом, оне су увече избиле на десну обалу Дунава, пресецајући тако једину комуникацију коју је могла користити немачка групација из источне Србије. Ову групацију од око 20.000 војника сачињавали су једна брдска дивизија два пука дивизије „Бранденбург“ и делови 3. полицијског пука, а ради успешнијег пробијања из Београда, у састав ових јединица упућена је и борбена група „Витман“.

Сутрадан 14. октобра два батаљона 1. бригаде 5. дивизије, уз подршку две батерије топова и вода тенкова 5. самосталне гардијеке мото-стрељачке бригаде 57. армије црвеноармејаца, извршиле су напад на Смедерево на простору Лештар, Карађорђево брдо, Провалија. Други батаљон 18. немачког пешадијског пука приморан је на повлачење. Немци су, у намери да поврате ослобођени део града, четири пута безуспешно јуришали. Тек око 16 часова, када им је у помоћ од Пожаревца стигао један батаљон са тенковима, јединице НОВ и Црвене армије су биле приморане да се повуку. Увече је од Пожаревца стигла цела немачка групација која се повлачила из источне Србије. Због доласка ових јединица, 1. бригада је била принуђена да се повуче ка Пударцима и Гроцкој, а 5. самостална гардијска мото-стрељачка бригада Црвене армије јужно од Смедерева. У

овој борби око Смедерева непријатељ је изгубио 120 људи а 200 је рањено. Погинуло је такође 10 а рањено 35 бораца 1. бригаде.⁶¹

Немачке трупе су сутрадан из Смедерева наставиле покрет према Београду, а 16. октобра у град су ушле јединице Народноослободилачке војске и 75. корпуса Црвене армије.

Повлачећи се према Београду под притиском десног крила 57. армије и јединица 14. корпуса НОВ, немачка групација из источне Србије претила је да угрози и сам правац главног удара 4. гардијског механизованог корпуса и Прве армијске групе НОВ. Због тога су поред јединица раније упућених у овом правцу — 15. гардијске механизоване бригаде, 5. самосталне гардијске мото-стрељачке бригаде и 1. бригаде 5. ударне дивизије НОВ — послате касније као појачање 21. ударна дивизија 1. пролетерског и 23. дивизија 14. корпуса НОВ.

Још у току ноћи између 13. и 14. октобра, надирући од Смедерева према Београду, 15. гардијска механизована бригада нашла се између моторизованог пука СС дивизије „Бранденбург“ и главнине немачке групације која се повлачила од Пожаревца. Тенковски пук ове бригаде, са упаљеним фаровима, улетео је у немачку колону и уништавајући гусеницама и ватром артилерију, аутомобиле и војнике, прокрчио себи пут ка Београду.

У реону Гроцке бригада је морала да савлада један порушени мост а утврђене тачке око Болеча непријатељ је огорчено бранио пуних осам часова. Поред свих ових препрека, 15. бригада је успела 15. октобра да избије под Београд и да се споји са главнином 4. гардијског механизованог корпуса.

По подне 14. октобра совјетске и југословенске јединице су кренуле у општи напад на Београд. Тога дана увече, после тридесет километара напорног марша до Малог Мокрог Луга, на смедеревски друм је стигла и 4. бригада 5. ударне дивизије. У поноћ је и она кренула у напад према Коњарнику и Великом Врачару. Сутрадан су до немачких одбранбених положаја на источном крају Београда пристигла два стрељачка пука 109. гардијске стрељачке дивизије 46. армије Другог украјинског фронта, који су се још ноћу између 13. и 14. октобра код Панчева пребацили преко Дунава.

Док су се водиле уличне борбе у граду, све ближе се примичала Београду немачка групација из источне Србије која се стално налазила под ударцима трупа десног крила совјетске 57. армије и јединица Народноослободилачке вој-

⁶¹ Групи Црвене армије нису познати.

ске. Пре подне 15. октобра њени челни одреди избили су код Малог Мокрог Луга, али су их ту нападе и скоро потпуно уништиле јединице 5. ударне дивизије НОВЈ. До Гроцке је успело да се повуче само неколико аутомобила. Гонећи непријатеља један батаљон 1. бригаде 5. ударне дивизије заузео је Гроцку, али се увече пред новим немачким јединицама које су придлазиле морао повући. Ноћу између 15. и 16. октобра 1. бригада 5. ударне дивизије, ојачана совјетским тенковима и артилеријом, извршила је јуриш на немачку колону на друму између Гроцке и Брестовика. Непријатељу су нанети знатни губици, али су се ове јединице морале повући због надмоћности Немаца који су се те ноћи прикупили у Гроцку са намером да се јаким предњим одредом пробију у Београд и тако избегну уништење.

Да би опречио продор непријатеља у Београд, штаб Прве армијске групе НОВЈ је 15. октобра од Авале на Смедеревски друм упутио 21. ударну дивизију. Њена 4. бригада је посела положаје на левој обали Болечице а 5. бригада на линији Голо Брдо—Лештане—Забран. Истовремено, на источном крају Београда положаје су поселе јединице 5. ударне дивизије. Петнаестог октобра увече један пук немачке пешадије, ојачан тенковима и самоходном артилеријом, извршио је жесток напад на ове јединице. У овим борбама непријатељ је претрпео тешке губитке. Само у сукобу код Малог Мокрог Луга погинуло је око 360 немачких војника. Не обазирјући се на жртве и користећи ноћ непријатељ је ипак успео да се пробије у Београд према Коњарнику, Цветковој механи и Великом Врачару, али оу тамо делови овог пука у жестоких борбама сутрадан потпуно уништени или тешко поражени.

Притисак непријатељских јединица са смедеревског друма присилио је совјетске и југословенске команде да настављајући уличне борбе по граду, повлаче поједине јединице за ојачање одбране на југоисточним прилазима Београду. На положаје 21. ударне дивизије код Болечице упућена је 17. октобра 2. личка и 2. пролетерска бригада. Ове јединице су се на левом крилу повезале са јединицама 109. гардијске дивизије Другог украјинског фронта. Да би се спречио евентуални продор непријатеља на запад према Авали из Београда је тамо упућена 11. ударна дивизија НОВ. На источном крају града, иза положаја 21. дивизије НОВ, концентрисане су снаге 5. ударне дивизије НОВ, 15. гардијске механизоване бригаде и 5. самостална гардијска моторизована бригада Црвене армије.

У свитање 17. октобра непријатељ је нападајући од Болеча успео да приђе Београду на неколико километара а јединице 21. дивизије повукле су се на последњу одбранбену линију код Кумодража. Истог дана ујутру Немци су

потисли 15. гардијску механизовану бригаду и заузели Великч и Мали Мокри Луг. Заједничким напором обе ове јединице, и уз подршку „Каћуша“, у току преподнева фронт је стабилизован. Увече је извршен противнапад и непријатељ присиљен да се уз велике губитке повуче према Болечу.

Да би појачао снаге око опкољене немачке групације, штаб Прве армијске групе је 17. октобра пребацио према Авали 6. бригаду 36. ударне дивизије. Из борби у граду извучена је и 16. ударна дивизија и упућена према Великој Моштаници и Рушњу.

После подне 17. октобра донета је одлука за напад на непријатељске снаге опкољене на Смедеревском путу. У њему су узеле учешћа јединице НОВ — главна улога је поверена 21. ударној дивизији ојачаној 1. бригадом 5. ударне дивизије и 2. бригадом 6. ударне дивизије. Њој су имале да садејствују од Авале 5. и 12. бригада 11. ударне дивизије а од Врчина 23. дивизија 14. корпуса. Главнина 5. ударне дивизије била је груписана на источној ивици Београда. На тај начин тежиште операција Прве армијске групе пренето је на овај простор. Ту је било груписано око пет дивизија ове армијске групе, док су за борбе у граду задржане само 1. и 6. пролетерска и 23. ударна дивизија.

Од совјетске команде за ову операцију биле су одређене следеће снаге Црвене армије — јединице 75. стрељачког корпуса, 5. самостална гардијска мото-стрељачка бригада, ојачана минобацачким пуком и самосталним батаљоном амфибијских возила, затим 15. гардијска механизована бригада 4. корпуса, по један стрељачки пук 73. гардијске и 236. стрељачке дивизије, гардијски минобацачи „Каћуше“, самостални артилеријски и јуришни противтенковски пук.

Немачка команда је увидела да се не може пробити у Београд, те је у међувремену одлучила да образује од својих јединица три ударне групе, да искључи из строја тешко оружје и возила и изврши пробој око Авале до понтонских мостова на Чукарици. Седамнаестог октобра увече немачка група „Витман“ кренула је у напад двама колонама, једном према Врчину а другом у правцу Зуца. У огорченој борби која је трајала целу ноћ 1. бригада 5. дивизије спречила је прву колону да се пробије према Врчину. Другу колону је код Зуца зауставила 12. бригада 11. ударне дивизије. Убацујући нове снаге непријатељ је успео у току ноћи да заузме Зуце и да се пробије према Авали. Тучена совјетском артилеријом од Авале, непријатељска колона је наставила даљи покрет. Постојала је опасност да се на том правцу око 18.000 непријатељских војника нађе у позадини совјетских и југословенских јединица. У том тренутку одлучујућу улогу је одиграла совјетека авијација. Летећи у групама од по 12 и 24 апарата, она је вршила удар за ударом по непријатељ-

ској колони. На тај начин су растурени непријатељски редови. Убрзо су пристигле јединице Народноослободилачке војске и Црвене армије и уз подршку артилерије успеле да зауставе напредовање Немаца.

Пре почетка операција, да би се избегло крвопролиће, немачкој команди је упућен ултиматум за предају али га она није прихватила. Већ ујутру 18. октобра 21. дивизија је разбила непријатеља код Болечице и заједно са 15. гардијском механизованом бригадом почела да уништава немачке јединице код Болеча. Истовремено, сломивши непријатељски отпор, јединице 74. и 233. стрељачке дивизије Црвене армије продрле су према Врчину и Болечу са истока, а трупе 4. гардијског механизованог корпуса са 73. гардијском и 236. стрељачком дивизијом избиле су на линију Лештане—Болеч. До вечери је непријатељска групација код Болеча уништена. Само је 21. дивизија тога дана заробила преко 1.100 немачких војника и запленила 1.500 аутомобила, око 200 топова и много разног оружја и опреме.

Највеће борбе вођене су тога дана са немачким јединицама које су се пробиле до Авале. У непрекидним нападима ова група је до вечери изгубила око 4.000 војника. У току ноћи борбе су настављене. Користећи мрак, неке немачке јединице у јачини од око 4.000 војника, успеле су да се пробију јужно од Авале и крену према прелазу на Сави. Трупе преостале у обручу, после трочасовног бомбардовања авијације и артилерије а под притиоком јединица Народноослободилачке војске и Црвене армије, почеле су 19. октобра ујутру да се предају.

Немачке јединице које су успеле да се пробију из обруча нису могле да допру до прелаза на Сави. Њих су у стопу пратиле јединице 12. ударног корпуса НОВ и 20. октобра их одбациле од Саве према Коцељеву, где су их поново блокирали. Приликом поновљеног пробоја погинуло је и заробљено још око 1.000 немачких војника. Остатак од око 3.000 немачких војника прихватио је један одред немачког гарнизона из Шапца и пребацио у Срем.

У време ових борби под Београдом, јединице Народноослободилачке војске и Црвене армије почеле су и напад на Крагујевац. Совјетски 68. стрељачки корпус, који се налазио код Аранђеловца као обезбеђење трупама под Београдом са југа, упутио је део својих енага према Руднику и састао се тамо 13. октобра са 17. ударном дивизијом НОВ. Сутрадан, 14. октобра, обе јединице су почеле борбу за Крагујевац. Повољни услови за напад је било то што је 64. корпус Црвене армије тога дана заузео Крушевац, па се Крагујевац нашао дубоко унутар већ ослобођених крајева Србије.

Жестокe борбе у овом крају распламсале су се 16. октобра, када је непријатељ искрцао на железничкој станици Корићани ешалон пешадије и тенкова са намером да продором у град притекне у помоћ свом опседнутом гарнизону. Пошто су претходно потпуно опколиле Крагујевац, совјетске и југословенске јединице су 20. октобра ујутру кренуле у одлучујући напад. Непријатељ се огорчено борио за сваку улицу, за сваки блок зграда. Тек 21. октобра у 8 часова отпор немачких трупа је престао. Поједине мање групе које су покушале да се пробију према Краљеву уништене су а такође и највећи део гарнизона у граду. Само на улицама Крагујевца нађено је 2.127 мртвих.

Уласком совјетских и југословенских јединица у Крагујевац била је ослобођена од окупатора цела територија централне Србије. Тиме су у овом крају борци Народноослободилачке војске раме уз раме са црвеноармејцима завршили трогодишњу борбу против заједничког непријатеља. Одушевљење народа које је пратило црвеноармејце и борце Народноослободилачке војске од првог сусрета на граници имало је на улицама Крагујевца посебан значај. Управо на дан ослобођења града фашисти су пре три године, да би угушили устанак народа, извршили масовно стрељање у овом радничком центру познатом по својој револуционарној традицији. Због тога је још радоснији био сусрет Крагујевчана са московским добровољцима, војницима „Миргородске“ дивизије и борцима 17. ударне.

После ослобођења, Крагујевац и Младеновац су постали седишта округа. Ту су се поред команди места и среских руководства, сместили команде подручја, окружни НО одбори, окружни комитети Партије, ОК СКОЈ-а и окружни одбори масовних организација ЈНОФ-а, УСАОЈ-а и АФЖ-а. Први шумадијски партизански одред је расформиран 12. октобра. Његови делови су распоређени као посадне јединице при командама места у крагујевачком округу. Први шумадијски одред и народ овог краја су од почетка устанка до ослобођења дали огроман допринос у борби против окупатора. Само у орашачком, опленачком, колубарском и качерском срезу, где је формиран и претежно деловао Први шумадијски одред, било је од 1941. до 1945. године 5.896 учесника у народноослободилачкој борби. Народ овога краја поднео је за време рата високе жртве. У борбама које је водио Први шумадијски одред, и касније на фронтима, погинуло је из ових срезова 1.648 бораца. Велике губитке су претрпеле и организације на терену. Од почетка па до краја рата у овим сре-

зовима погинуло је 1.049 партизанских сарадника.⁶² Али ни у најтежим тренуцима ни борци ни народ нису поклекли пред злочинима и терором непријатеља. Последње борбе за ослобођење овај крај је дочекао са снажним организацијама народноослободилачког покрета, новим органима народне власти и снажним јединицама НОВ образованим на овом подручју-

Три дана касније, 15. октобра, расформиран је и Космајски одред. Један део бораца је распоређен у команде места а од осталих је формиран батаљон при Команди подручја у Младеновцу. У току четрдесет ратних месеци на територији коју је обухватао ОК КПЈ за Младеновац и на којој је деловао Космајски партизански одред изведено је на стотине диверзија и других већих акција, партизанске јединице су водиле 274 веће борбе са непријатељем, у којима је само према постојећим партизанским извештајима погинуло преко 1.400 непријатељских војника. Од почетка устанка па до ослобођења ових крајева са ове територије ступило је у партизане око 4.170 бораца, и то до 1944. године 1.200, а у 1944. години 2.970. По проглашењу мобилизације у јединице НОВ ступило је 549 бораца. У борбама у току рата као и касније на оремском и другим фронтovima, укључујући и жртве фашистичког терора, погинуло је 5.820 бораца и партизанских сарадника. Највеће жртве поднела је омладина. Од наведеног броја погинулих 3.411 су били младићи и девојке испод 25 година старости. Највећи број, 3.965, погинуо је 1944. и 1945. године, како због фронталних борби које су у то време вођене, тако и због тога што је 1944. године био најжешћи терор непријатеља. Међу погинулима у рату 3.627 су били земљорадници, 707 радници, 112 службеници, 66 ђаци, 33 студенти, 96 домаћице и 1.179 непознатог занимања. Од укупног броја погинулих 166 су биле жене а остало мушкарци.⁶³ То су биле високе жртве којима је народ ових крајева платио слободу.

Протеривањем непријатеља из централне Србије оружана борба није била завршена. Требало је да ослобођени крајеви постану ослонац за протеривање окупатора и потпуно ослобођење земље. Ближио се крај јесени. Наступали су хладни дани. Партијско руководство и организације су преузимале на себе задатак да мобилишу све грађане и ггруже помоћ борцима који су водили борбе у Срему и на другим фронтovima. Политички активисти су свакодневно

⁶² Не постоје сређени подаци за срезове око Крагујевца и за сам Крагујевац. Изнети подаци су дати на основу евиденција општинских одбора савеза бораца.

⁶³ Сви подаци на основу евиденције Савеза бораца НОР Смедерево. За друге крајеве не постоје слични детаљивије сређени подаци о учешћу у НОВ.

обилазили куће по градовима и селима сакупљајући помоћ за борце. На томе су се по окрузима ангажовале хиљаде омладинки, и старијих жена. У сечи дрвета на Руднику и Црном врху, и у многим касније организованим акцијама, омладина је постала главни ослонац нове народне власти у савлађивању тешкоћа насталих ратним пустошењем. Напорима да се брже оконча рат и створе могућности за обнову земље и изградњу социјализма биле су прожете припреме за Први конгрес КП Србије, као и припреме за скупштине и конгресе осталих политичких организација и органа нове власти.

ПРВИ ДАНИ У СЛОБОДИ

Три и по године рата оставило је за собом на простору централне Србије дубоке трагове. Нешто партизанским акцијама, а нешто од окупатора при повлачењу биле су порушене све железничке пруге, дигнути у ваздух тунели и мостови и специјалним немачким „плугом“ поломљени шлипери на важнијим железничким правцима. Возови су саобраћали нередовно и споро. Није било угља па су се композиције оштећених вагона и на краћим релацијама повлачиле данима уз бројна „преседања“. Друмови су такође били раскопани и тешко оштећени. Због разрушености, недостатка сировина или одласка радника у војску окоро сва предузећа су углавном обуставила производњу. На све стране стојали су трагови рушења и гробови изгинулих.

Од почетка устанка па до сусрета са јединицама НОВ које су пристигле из Босне, односно до последњих борби за ослобођење партизански одреди и бригаде су на овој територији водили преко 970 борби са немачким, љотићевским, недићевским, четничким и белогардејским јединицама. Поред тога, извршено је око 1.000 диверзија, не рачунајући многобројне мање акције илегалних омладинских група и оружаних позадинских десетина. Од овог броја 244 диверзије извршене су на железничким пругама а 245 на поштанско-телефонским везама и другим саобраћајним објектима. Уништено је или оштећено на десетине локомотива, вијадукта, мостова, тунела, зграда са разним уређајима, на стотине вагона, аутомобила, неколико авиона, тенкова и речних бродова. Преко 200 напада извршено је на руднике, фабрике и остале привредне објекте, као и преко 300 спаљивања општинских архива и зграда. Скоро у свакој акцији спаљиване су архиве у по неколико села.

У свим борбама и акцијама укупно погинуло је, рањено или заробљено преко 8.398 непријатељских војника, и то

2.756 немачких војника и официра и око 5.642⁶⁴ припадника разних формација окупаторских сарадника.

Партизански одреди и бригаде изгубили су у овим борбама око 3.069 бораца⁶⁵, мртвих, рањених и заробљених. Међу њима је било више истакнутих војних и политичких руководилаца, много оних о којима су у народу стваране легенде или обичних непознатих људи, младића, девојака, радника и сељака који су својим јунаштвом постајали пример другима. Од око 8.000 бораца, колико су бројали партизански одреди на територији централне Србије у устанку 1941., не испуштајући оружје током целог рата, ослобођење је дочекало емо њих стотину. Многи борци остали су на бојиштима широм земље — од одбране „Ужичке републике“, преко пријеполске битке до Сремског и других фронта у последњим борбама за коначно ослобођење.

Највеће губитке народноослободилачки покрет је на овој територији претрпео крајем 1941. и почетком 1942. године. Поред масовних стрељања, каква су била у Крагујевцу, Скели, Смедеревској Паланци, Туприји и по другим местима, на хиљаде заробљених партизана и ухапшених чланова Партије, скојеваца, сарадника и симпатизера оставило је животе у затворима и концентрационим логорима у Крагујевцу, Смедеревској Паланци, Шапцу на београдском Сајмишту и Бањици, као и по разним местима у Немачкој, Пољској и Норвешкој. Ови губици нису били последица само војне премоћи окупатора и његових сарадника. Они су били цена за стицање политичког и војног искуства не само бораца него и народа. У каснијим ратним годинама терор окупатора и његових сарадника није био ништа мањи. По својој свирепости у појединим крајевима четнички масовни покољи надмашивали су чак и злочине немачких казнених експедиција. Скоро да нема ни једног села на територији централне Србије које у рату није поднело мање или веће жртве. На хиљаде људи је затворено, батинано или интернирано а на стотине кућа спаљено и опљачкано. То што се и поред свега губици у одредима и у илегалним организацијама нису поновили у ранијем обиму било је у првом реду последица стеченог искуства и политичког јачања покрета У народу.

Најјача партизанска упоришта у централној Србији била су у оним крајевима који су испресецани комуника-

⁶⁴ Непријатељски губици овде изнети не обухватају последње борбе за ослобођење, у којима су јединице из ових крајева учествовале заједно или у саставу јединица НОВ и Црвене армије.

⁶⁵ Овај број представља само збир непосредних губитака у борбама до сусрета са јединицама НОВ крајем 1944. године. Њиме нису обухваћени заробљени партизани који су се нарочито крајем 1941. године изгубили од својих јединица, као ни многобројни ухапшени и стрељани чланови организација НОП-а на терену.

цијама, без већих планина погодних за маневрисање и без знатнијег ослонаца на покрет у другим крајевима. Само по себи то је значило извесну особеност, утолико пре што је централна Србија била једна од најважнијих стратешких подручја за окупатора. Али и тамо где су били повољнији географски услови, искуство из првих дана устанка је показало да се партизанске јединице испред удараца надмоћног непријатеља нису могле да заклоне у шумама. Отуда је за народноослободилачки покрет у овим крајевима једно од најважнијих обележја била чврста повезаност партизана са народом. Партизанске јединице, сем летњих месеци, нису логоровале по шумама. После дужих ноћних маршева оне су се смештале по сеоским кућама, често недалеко од градова и непријатељских посада. Ова повезаност војске и народа била је основа за јачање политичких организација на терену и илегалних одбора нове народне власти а истовремено и ослонац за снажење војних јединица. Половином септембра 1944. године, при првом сусрету са јединицама Народнослободилачке војске које су долазиле из Босне, Друга шумадијска и Космајска бригада са Шумадијским, Космајским и Пожаревачким партизанским одредом имале су преко 2.500 бораца. Повезане са снажним илегалним организацијама и оружаним десетинама на терену, оне су успеле брзо да разбију непријатељска упоришта, што је омогућио и масовнији прилив нових бораца нарочито у крагујевачком и младеновачком округу. За кратко време, до краја септембра, још пре почетка борби за коначно ослобођење централне Србије, ове јединице су већ порасле на преко 4.500 бораца, не узимајући у обзир оне који су се прикључили разним јединицама НОВ у пролазу.

После протеривања непријатеља из ових крајева, борбе су се у новембру 1944. пренеле у Срем и на другој страни према Санцаку и Босни, куда су покушавале да се пробију немачке јединице са југа. Њима су се придружили потучени у Србији четници, недићевци и љотићевци. У ослобођеним градовима и селима нова народна власт је спроводила прикупљање помоћи фронту. Општа мобилизација, проглашена у време борби за Београд, представљала је за многе крајеве обичну формалност. Још пре него што су почеле последње борбе већина војних обвезника, па и многи омладинци који нису подлежали овој обавези јављали су се добровољно у партизане. Само понегде, у некадашњим четничким упориштима, долазило је већ по навици до бежања појединаца од војске. Акција хватања дезертера није дуго трајала и у њој су народноослободилачким одборима нарочиту помоћ пружале омладинске организације.

Први дани у слободи били су испуњени многобројним и разноврсним активностима. Поред сакупљања прилога за

фронт, омладина је одржавала приредбе, читалачке часове, разне политичке и стручне курсеве. Свуда су организовани аналфabetски течајеви за описмењавање старијих и оних који због рата нису довршили школовање. У одборима АФЖ окупљао се велики број жена у јесење вечери да припрема дарове онима на фронту или да учи. Живо је било и у канцеларијама одбора народноослободилачке власти и Јединственог фронта. Повећао се знатно и број партијских организација у свим окрузима. Поред оних које су се одржале у току оружане борбе, формиране су нове партијске организације у скоро целом крагујевачком и младеновачком округу, у већини места пожаревачког а такође и по многим местима јагодинског округа. Све политичке организације одржавали су среске и окружне конференције на којима су по први пут јавно бирана руководства и делегати за републичке конгресе и конференције. Рат је још увек трајао и живот се још увек није могао нормализовати. Децембарски мразеви су били претња и фронтovima и позадини. Због тога су се журно предузимале мере да најнеопходније службе и предузећа почну са радом.

У недостатку огрева за болнице и грађане, омладинске бригаде су кренуле у сечу дрвета на Рудник.

Мада су фронтови били далеко, активисти су се кретали са оружјем. У градским рушевинама још увек су проналазили скривене немачке војнике, а четничка команда је убацивала групе „командоса“. Огорчене поразом, оне су повремено вршиле злочине по удаљеним планинским селима. Али омрзнуте у народу, ове групе се нису дуго могле одржати.

Борбе на фронтovima нису знатније утицале на сређивање позадине. Колоне заробљених непријатељских војника стизале су у заробљеничке логоре у Младеновац, Смедерево, Крагујевац и у друге градове, као још једна потврда да се ближи крај рата. И људи су за тренутак заборавили своје невоље и почињене злочине. Док су немачки војници оправљали оно што су срушили, понеко би застао и пружио им цигарету. Листови су доносили карте бојишта и извештаје о примицању фронтова границама Југославије.